

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Випуск 37

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 37

Редакційна колегія: **А.К.Моїсієнко**, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.); **Н.П.Плющ**, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. ред.); **Л.А.Алексієнко**, канд. філол. наук, доц.; **П.І.Білоусенко**, д-р філол. наук, проф.; **Л.П.Гнатюк**, канд. філол. наук, доц.; **Н.В.Гуйванюк**, д-р філол. наук, проф.; **А.П.Загнітко**, д-р філол. наук, проф.; **М.П.Кочерган**, д-р філол. наук, проф.; **І.В.Козленко**, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); **О.В.Бас-Кононенко**, канд. філол. наук, доц. (відп. за випуск); **Л.І.Мацько**, д-р філол. наук, проф.; **Ю.Л.Мосенкіс**, д-р філол. наук; **О.Д.Пономарів**, д-р філол. наук, проф.; **Є.С.Резушевський**, д-р філол. наук, проф.; **В.Ф.Чемес**, канд. філол. наук, доц.; **В.В.Чумак**, канд. філол. наук, доц.

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології
(протокол № 10 від 29 червня 2006 року)*

Адреса редакційної колегії: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239 3349.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

До 80-річчя доктора філологічних наук, професора А.Г. Скалозуб

Вітаємо з 80-річчям видатного мовознавця, фахівця із загальної та експериментальної фонетики, професора кафедри загального мовознавства і класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ларису Георгіївну Скалозуб.

Пропонуємо увазі читачів окремі доповіді, виголошені на наукових читаннях з нагоди її ювілею.

Лариса Скалозуб

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ

Уже не перший рік в Інституті філології відбуваються наукові читання, предметом яких є звукова форма мовлення в усіх аспектах її існування.

Звукова форма мовлення – надзвичайно складний предмет дослідження, і прогресу в його пізнанні не можна досягти без експерименту.

Структурованість звукової форми – її найголовніша ознака. Творення її цілісності перебуває у відповідності з тими способами діяльності мозку, поза якими виявляється неможливим здійснення змін згідно з потребами вираження семантики слів і висловів у їхній безкінечній змінності.

Спільним для творення й існування звукової форми, з одного боку, і діяльності головного мозку, з іншого, в аспекті іннервації голосового механізму є імпульсація нервових клітин, артикуляційних органів. Таємниця цього процесу може бути розкрита за допомогою прийомів КР-графування, тензометрування. У фондах ЛЕФ створено достатньо матеріалів і започатковано дослідження в комплексному підході, який можна назвати психонейроакустикофізіологічним. У цьому можна вбачати прогрес розвитку фонетики як науки про звукову форму мовлення, і саме в нашому університеті такі перспективи реальні.

Усі, хто займається експериментально-фонетичними дослідженнями, до певної міри подвижники і першопрохідці.

Усіх фонетистів, учасників наукових читань вітаю від усього серця з досягненнями в експериментальній галузі. Результати цієї роботи – обов'язкова умова для прогресу нашої цікавої й надзвичайно складної науки.

Бажаю духовної чистоти, простоти і мудрості серця – вірного джерела істини. Бажаю бути гідними любові й поваги один до одного.

Дякую за пам'ять, хоч, може, й не заслуговую на Вашу високу пошану.

Дякую колективу Інституту філології і його директорові Григорію Фоквичу за згоду на проведення наукових читань.

Схиляюся перед усією громадою і фонетистами передусім.

Дякую всім моїм дорогим учням за проведення цих читань.

Хай Бог допомагає Вам!

Ніна Тоцька

СЛОВО ДО ЮВІЛЯРА (З НАГОДИ 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Л.Г. СКАЛОЗУБ)

Передусім хочу тепло й радісно привітати високоповажного доктора філологічних наук, професора Ларису Георгіївну Скалозуб з нагоди 80-річного ювілею.

Лариса Георгіївна пройшла нелегкий, але насичений значними здобутками у науковій та педагогічній діяльності шлях. Як учений і методист, вона сформувалася під впливом ідей акад. Л. Щерби та безпосереднього наукового керівника доц. І. Сунцової. Вона завжди берегла і примножувала традиції школи Щерби-Сунцової і будучи протягом 20 років керівником лабораторії експериментальної фонетики Київського університету.

Результат багаторічної науково-педагогічної діяльності Лариси Георгіївни – численні монографії, статті та інші публікації з загального мовознавства, теоретичної та експериментальної фонетики, важливі для мовознавчої науки і науки в цілому та необхідні для фахового зростання науковців. За її працями з фонетики пізнають роль, фонетичну красу й національну специфіку слова студенти різних вітчизняних і зарубіжних вузів. З її мудрого благословення увійшли в науковий світ чимало аспірантів та викладачів.

Ми віримо, що Лариса Георгіївна не вичерпала свій ресурс, а тільки підготувала плацдарм і ще порадує нас і себе новими працями – і їй буде легко згодом передати естафету молоді.

З повагою і шаную ми вінуємо ювіляра, бажаємо міцного здоров'я, нових здобутків у справах великих і добрих, активного довголіття, сили і снаги для здійснення всього бажаного або запланованого, віри в кращий день нашої рідної України.

Лариса Прокопова

ВІТАННЯ ЮВІЛЯРОВІ

У річницю знаменної дати нашої колеги професора Л.Г. Скалозуб я зичу їй міцного здоров'я і нових сил у її повсякденній роботі з молодим поколінням науковців і з аспірантами.

Професор Л.Г. Скалозуб обрала фонетичну науку як сенс свого життя і лишилася їй вірною. Вона відома не тільки як автор численних робіт у галузі фонетики, але і як педагог у грецькому значенні цього слова. Вона ретельно готувала і готує численні молоді кадри, аспірантів і здобувачів наукових ступенів. Ця риса характеризує її роботу протягом усього життя.

Слід також відзначити новаторську роль професора Л.Г. Скалозуб у розробці нових методів і прийомів у галузі експериментальної фонетики, зокрема у тензометруванні.

Професор Л.Г. Скалозуб широко відома і поза межами України, у Росії і за кордоном.

У цей день хочеться ще раз побажати дорогій Ларисі Георгіївні здоров'я і сил для нових звершень.

ФОНЕТИКА

Лариса Скалозуб
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОНОЛОГІЯ*

Звукова будова мови є первинною матерією існування всіх її складників, що несуть семантику. Знакові явища мови двосторонні. Це суттєво для тих ознак, які є обов'язковими, визначальними для мовних і мовленевих утворень у їхній сукупній діяльності.

Закономірності функціонування живого мозку і мовлення, особливо в процесах породження останнього, до певної міри ізоморфні. Найважливішими для мозку і мовлення є системність / структурність як будови, так і проявів їх життя, а також цілісність і надзвичайна складність.

Для розуміння понять *фонетика* і *фонологія*, для відповіді на питання, чи існують вони нероздільно і чи варто виділяти фонологію на противагу фонетиці, важливим є визнання того, що мовлення є живою об'єктивною реальністю мови.

Спільним для мови і мовлення є те, що: а) це живі системи / структури; б) їх складають неоднорідні за функціями і своєю суттю одиниці (сукупні звуки, склади; морфемі, словоформи; синтагми-фрази), у яких діє типологія як зв'язків, так і відношень; в) елементам, які їх складають, притаманна поліфункціональність; г) сукупності простих (склади, деякі слова), складених, "багатоскладових" елементів та ін. утворюють цілісності, у межах яких постійно існує взаємозалежність, завдяки чому вони зберігаються як неподільні утворення.

Саме на останнє слід звернути увагу, тому що до утворення цілісних структур, які складають мову і діють у мовленні, залучаються елементи всіх підсистем. Крім того (і це надзвичайно важливо), взаємодія викликає зміни у структуруванні.

Експериментальні дослідження фізіологічної структури мозку показують, у який спосіб змінюються "жорсткі", відносно стабільні ланки внаслідок взаємодії з гнучкими [1]. Закономірності, що існують у сфері взаємодії явищ мови і мовлення, про які писали класики мовознавства (Л. Щерба, М. Калинович, І. Сунцова та ін.), можна зі значною часткою ймовірності назвати співвідносними з описаними процесами в живому мозку.

* Ця стаття спочатку готувалася для УРЕ як спроба короткого тлумачення фонології, її історії та місця у фонетиці й мовознавстві. Пропонований варіант відрізняється від попереднього зосередженням уваги на визначенні суті самого поняття фонології, її об'єкта і предмету. У перспективі передбачено продовження, зокрема щодо актуалізації окремих напрямків досліджень, а також у питаннях про ідентифікацію фонем, їх автономність та ін.

Отже, очевидно, немає підстав визнавати автономність тих чи інших ланок як у системі / структурі мозку, так і в системі / структурі мови. Кожна з них має своє призначення, свою зумовленість цілісністю системи і поза нею перестає бути мовною / мовленнєвою.

Ще Л. Щерба підкреслював єдність трьох аспектів існування мови в найглибшому її розумінні, а саме: мова в своїй системі / структурі порізному існує у мовленні (мовленнєвій діяльності), в якому поєднуються процеси породження, сприйняття, слухання, розуміння, безпосередньо пов'язані з діяльністю мозку як фізіологічного і психічного феномену; в усних і писемних текстах (мовному матеріалі). Це найбільше узагальнення, в якому поєднані уявлення про всі мовні явища з їх різноманітною природою, будовою і функціями. Найсуттєвішим аспектом для мови, за Л. Щербою, є живе мовлення – реалія, поза якою ніщо не існує і не розвивається. Саме в мовленні а) реалізуються визначені, описані, зафіксовані в пам'яті поняття мовної системи / структури, яка вже існує, в ньому вони розвиваються, змінюються, творячи тексти; б) утворюються нові явища, типи, їх взаємозв'язки і зумовленості. У безписемних мовах поняття, категорії виділяються передусім із мовленнєвого усного матеріалу, тому що вони існують і взаємодіють як типи в різноманітних цілісних живих утвореннях. При цьому використовують безпосередні спостереження, мовний експеримент і випробувані методи та прийоми загальної й експериментальної фонетики.

Академік Л. Щерба визнавав мовленнєву діяльність "єдино існуючою" для мови, ймовірно, ще й тому, що саме в живому мовному матеріалі вбачав діалектику зв'язків загального й окремого, виходячи при цьому зі своїх експериментальних досліджень живого мовлення. Потік мовлення у світлі експериментальних даних (тих, якими користувався Л. Щерба, і сучасних, які з'явилися в наслідок розвитку технічних засобів) становить реальне співіснування, безперервну діалектику – взаємні зв'язки корелятивів фонем (відносно сталих сегментів – компонентів складів) зі змінними звуковими сегментами в межах алолексем. Завдяки і флективності мов, і комунікативній суті мови взаємовплив аломорфем та алолексем у синтагматичних цілісностях, постійне відтворення цих процесів можуть призвести і призводять до змін фонемного складу мови й, отже, до еволюції системи фонем. Безсумнівним є факт діалектики загального й окремого не тільки у фонетичній сфері, а й у семантиці. Причому семантична діалектика виявляється постійно, і в цьому діє незаперечна логіка: семантичні елементи мови / мовлення є двосторонніми, так що в них безперервним є зв'язок плану змісту і плану вираження.

Наведені роздуми узгоджуються з уже постульованою ідеєю про неможливість відокремлення фонетики і фонології як дисциплін (і разом із тим мовних категорій, понять), що протиставляються, перебувають в опозиції.

Окремо ні звуки мовлення, ні фонемі в системі / структурі мови не існують (так само як і мовні поняття наголосу, мелодики, пауз тощо) у свідомості мовців. Вони набувають категоріального, термінологічного мов-

ного поняття завдяки тому, що існують разом а) із семантичними мовленнєвими цілісними одиницями (втілюючи їх семантичну суть у матерію звучання), що є двосторонніми (передусім алолексемами, синтагмами, фразами); б) вони не автономні, тобто несамостійні щодо ізольованого вживання поза семантикою цілісних мовленнєвих утворень. Як частина цих двосторонніх утворень (лексичних і синтаксичних), вони набувають мовної суті, забезпечуючи їх пізнання (розпізнавання) і розрізнення, на решті, їх однотипне використання. Як матеріальна частина двосторонніх знакових мовленнєвих одиниць, звуки виділяються, набувають статусу типів, одиниць мови, творять автономну систему фонем, як і морфеми.

Саме тому й до сьогодні є важливим вчення Л. Щерби про третій, лінгвістичний (семантичний), мовний аспект існування і функціонування всіх звукових явищ, що становлять фонетичну систему мов. Аспекти, які складають артикуляторичку й акустику сегментів мовлення, передусім сприймаються і запам'ятовуються, набувають типових проявів завдяки провідній ролі "семантико-мовленнєвого" аспекту, який саме тому, що втілюється в "матерію" артикуляторичку й акустики, набуває загальносоціального статусу. Будь-яке мовленнєве явище обов'язково становить діалектичну єдність звучання (вираження) і значення. Це положення, як і вчення Л. Щерби про "тройкий" аспект існування мовних явищ, є концептуальним для лінгвістів, які вважать фонологію підрозділом фонетики, в якому вивчають зв'язки і відношення звукової, мовленнєвої матерії (артикуляційний і акустичний аспекти сегментних і несегментних явищ звукової системи мови: звуків, наголосу, інтонації) з мовленнєвою / мовною семантикою. Визначення відношень фонетичних і семантичних категорій передбачає розкриття саме мовного призначення усіх явищ, що становлять звукову будову мови, тобто розкриття тієї суті, якою вони відрізняються від інших звукових явищ. Такий аспект вивчення мовленнєвих звукових явищ називають лінгвістичним, соціальним, функціональним, "семантичним".

Всебічне вивчення звукових явищ є необхідним для встановлення складу фонем мови чи діалекту, які вперше досліджують із метою створення системного опису їх звукової будови. Не менш важливим є вивчення основних завдань і процедур опису явищ фонетичної системи у фонологічному аспекті для загального й описового мовознавства як лінгвістичних дисциплін.

Як об'єкт при цьому використовують уже наявні описи звукових систем мов різного типу, створені шляхом використання різних методів і прийомів. Предмет фонологічного аспекту визначення звукової будови мов включає: 1) визначення фонем як одиниць мови; 2) встановлення складу фонем, об'єднання їх у класи і систематизація за певними тенденціями відношень, що є спільними для одиниць того чи іншого класу і відрізняє ці класи між собою; 3) процедуру (механізм) виділення фонем в потоці мовлення; 4) ідентифікацію відтінків (алофонем) як таких, що є корелятами – тими звуками, які реально вимовляються і в яких реалізується фонема в різних позиціях звукового вираження морфем, слів, син-

тагм, конституюючи звукові послідовності (у сукупності з алофонами інших фонем), що й становлять цілісне вираження цих семантичних одиниць, за якими вони відрізняються від інших подібних утворень, закріплених за іншою мовною семантикою.

Фонологічний (мовний) аспект існування і функціонування мають не тільки сегментні явища звукової будови, а й ті, що складають синтаксичну фонетику, а саме: словесний, синтагматичний і фразовий наголос, мелодика.

У сфері сегментної фонетики найголовнішими фонологічними проблемами слід визнати: а) виділення фонем; б) ідентифікацію відтінків (алофонем) як звуків, у яких реалізується та чи інша фонема; в) створення загальної теорії чергувань. Ця теорія є важливою ланкою фонології.

Вивчення звукового вираження слів із метою визначення чергувань шляхом дистрибутивного аналізу та використання експериментальних прийомів дозволяє стверджувати спорідненість живих й історичних чергувань як в аспекті функціонування, так і за механізмом виділення: вони функціонують в однотипних сегментних мовленнєвих структурах слів, сполук слів, виконуючи як словозмінні (граматичні), так і словотвірні функції. Виділення чергувань обох типів ґрунтується на тому факті, що вони утворюються в однакових умовах (парадигматичних і синтагматичних). У кожній словозмінній моделі чергування виконують певну синтаксичну функцію: разом з іншими засобами (афіксація, флексія) виражають граматичну семантику, яка зливається з лексичною, перетворюючи лексему в синтагматичну величину, іноді – у члена мінімального вислову. У такий спосіб чергування слугують для міжсистемних зв'язків і відношень, беручи участь у фонетичному і семантичному структуруванні мовленнєвого потоку нарівні з тими приголосними і голосними, які, складаючи закономірні послідовності, творять цілісні звукові форми слів.

Усі чергування, живі й історичні, мають спільні риси, що їх об'єднують і виділяють як особливі (парні і більші) діючі мікросистеми, які не лише виникають, а й розвиваються за спільною моделлю: втрачають живі зв'язки своїх власних членів із їхніми джерелами – живими процесами взаємодії цілісних виражень слів і висловів. При цьому кожен зі звуків, що чергуються, є обов'язковим сегментом тієї чи іншої послідовності – слова як цілісності звучання і змісту в потоці мовлення. Чергування поєднують цю функцію (взаємодії алофонів різних фонем у різних позиціях), що є внутрішньою, притаманною саме фонемній системі певної мови, з виконанням міжсистемної функції – здійснюють зв'язки сегментів фонетичної системи, які в ізольованому системному існуванні не несуть семантики, з власне семантичними – лексичними, граматичними.

Як засіб вираження граматичної семантики, чергування поєднують синхронічні й діахронічні фактори, виявляючи їх у сучасному мовленні.

Склад як сегментне явище, з одного боку, є найменшим фонетичним "простором", своєрідним "цілісним текстом", у якому вимовляються (породжуються) і сприймаються голосні і приголосні у своєму мовленнєвому функціонуванні. У такий спосіб склад виконує своє "внутрішнє" щодо сег-

ментних явищ призначення: голосні й приголосні (у складах типу ПГ) є компонентами складу, обов'язковими для його існування, але не тотожними за функцією. Голосний одержує визначення складотворчого звука (сегмента): вершина складу в більшості мов твориться голосним. Приголосний може бути почутий і сприйнятий завдяки його вимові у складі. Сліввідношення приголосних і голосних за локалізацією їхніх максимумів – сегментів, що вимовляються з найбільшою артикуляційною енергією, – є важливим а) для фонетичної класифікації складів; б) для здійснення (породження) і сприйняття корелятивів фонем у мовленні. Отже, у складі фонетичні і фонологічні фактори співіснують як невід'ємні один від одного.

Склади як цілісні вимовні одиниці конституюють вираження фонетичних слів і синтагм – носіїв лексичної і граматичної семантики, закономірних цілісностей звукового вираження і змісту в мовленні. Таким чином, приголосний у цьому плані є підрядним, залежним від голосного. У цьому полягає конститутивна функція складів: окремо вимовлені, вони є передусім "вимовними" асемантичними одиницями, але, закріплюючись у певних послідовностях за певною семантикою, творячи цілісне вираження слів як лексем – одиниць, що складають словник, так і алолексем у межах синтагм і фраз,клади, кожен на своєму місці, "поділяють" між собою вираження семантики двосторонніх одиниць мови, за винятком уживань складів, що становлять вираження однокладових слів і морфем. Коли руйнується силабічна структура слів у мовленні, словотвір набуває фонологічної значущості.

Через взаємодію складів за певними ознаками (артикуляторними й акустичними) здійснюються словесний, синтагматичний і фразовий наголос, будується мелодика синтагм і фраз. Наголос може розрізнити слова і граматичні форми слів.

За допомогою синтагматичного наголосу актуалізується синтаксична семантика: в усному мовленні актуалізація – обов'язкова характеристика предикативності. Мелодика – зниження, підвищення тону, їх різні комбінації з рівним тоном – найголовніші засоби усного вираження різних типів синтаксичної семантики сурядності, підрядності, протиставлення таких синтаксичних категорій, як питальні, спонукальні, окличні, вставні конструкції та ін.

Мелодика синтагм, висловів реалізується переважно завдяки безперервному поєднанню складів за однорідністю чи протиставленням змін тону, що розвиваються упродовж однієї синтагми чи декількох. Ці зміни (мелодичні типи) є вокалічними – реалізуються, об'єднуючи всі голосні складів тієї чи іншої синтагми (вислову) однорідним розвитком тону. Тим самим синтагми / вислови одержують категоріальні мелодичні характеристики залежно від синтаксичної (категоріальної) семантики, яка в них у такий спосіб виражається і сприймається. Той чи інший мелодичний тип закріплюється за певною семантичною синтаксичною категорією і таким чином виконує фонологічну функцію, відрізняючи її в сукупності з іншими звуковими засобами від інших. Протиставляються сукупності складів, що завдяки однорідному рухові тону (мелодичному контуру) утворюють цілісний

багатоскладовий сегмент мовлення, який семантично (слово чи група слів) і за звуковим вираженням відділяється і протиставляється наступному подібному сегментові. Обидва сегменти (і більше ніж два) при цьому утворюють єдине цілісне вираження синтаксичної мовленнєвої семантики.

Усі явища звукової будови української мови, сегментні й несегментні, засоби синтаксичної фонетики виконують у той чи інший спосіб опосередковану семантичну функцію: через план вираження двосторонніх знакових одиниць лексичної і граматичної (морфологічної і синтаксичної) систем.

Переважає більшість мов флективного типу й українська мова зокрема ще не мають усебічного системного розкриття фонологічного аспекту своєї звукової будови. Синхронічна й діахронічна парадигматика у фонетичній і семантичній системах відбуваються по-різному. Ймовірно, це зумовлено специфікою їхньої природи: матеріальність звучань (актуальна для синхронії, більшою мірою реалізована в ній) і відносна нематеріальність семантики.

Склад за структурованістю займає проміжне місце між сегментами – звуками як компонентами складів – і всіма іншими звуковими елементами, які через склади (поєднання складів) творять вислови-синтагми.

Система / структура мовлення об'єднує в собі, з одного боку, склади, а з другого – всі інші елементи, що за природою включають у себе склади і відношення між ними. Склади як найменші мовленнєві елементи за структурою відповідають моделям найменших синтаксичних сполук, у яких здійснюються відношення сурядності / підрядності і под.

Таким чином, фонетика мовлення будується на основі синтагматики, а всі її величини так чи інакше є синтагматичними. У такому разі цілісність і разом із тим структурованість – найголовніші тенденції існування усного мовлення. Вважати тільки сегментні явища звукової будови (мовлення) предметом фонологічного аналізу, а всі інші (наголос, мелодику) представляти як такі, що існують поза межами сегментів – складів (йдеться про функціонування фонетичної системи мовлення), немає підстав. Про це свідчать експериментальні дослідження складів мовлення, артикуляторні й акустичні.

Л. Щерба ввів у визначення фонемі смисловий критерій і тим самим об'єднав це поняття в неподільну єдність із семантичними мовними й мовленнєвими одиницями. За Л. Щербою, фонетичний аналіз слова є "можливим тільки тому, що фонема може функціонувати як самостійна одиниця – слово або морфема".

Таке визначення впливає з мовленнєвих лексичних форм як цілісних утворень, тому смислорозрізнавальна функція набуває загального сенсу.

У наш час існує розмежування фонетики і фонології як різних лінгвістичних дисциплін, що мають свій власний предмет і методи дослідження. Витоки такого протиставлення і разом із тим визнання й маніпулювання термінами *нейтралізація*, *архіфонема*, *морфонема*, *опозитивний аналіз* – встановлення фонологічних протиставлень та ін. За С. Трубецьким, фонема "орієнтується на мовний акт", а фонологія – "на мову". "Ми називає-

мо науку про звуки мовлення фонетикою, науку про звуки мови – фонологією". Повне їх розмежування є необхідним і практично можливим. Мета, ймовірно, "звільнитися від природної матерії мови". Ці концептуальні для фонології як "самостійної" науки положення неприйнятні насамперед тому, що мова і мовлення – "два аспекти єдиного мовного явища" і практично такий поділ не можна здійснити. Встановлення фонологічних опозицій ґрунтується на вимовних фактах, поза якими їх не можна представити (усний аспект) і визнати. Фонологія неможлива без фонетики. Так само фонетичний аналіз у певному розумінні включає обидва підходи. Звуки визначаються і пізнаються у зв'язку з семантичним аналізом. Л. Щерба про це каже так: "У мові утилізуються звуки не просто як фізичні й фонологічні явища, а як елементи мови, що мають або, принаймні, можуть мати значення". "Проти чого треба всіляко виступати – так це проти відриву фонології від фонетики у вузькому значенні слова".

"Досліджувати систему фонем певної мови, визначати "семантизовані" ("фонологізовані") ознаки кожної з них можна лише на основі вивчення конкретної вимови даної мови і різних, не менш конкретних, *причинних зв'язків між окремими елементами цієї вимови*" (курсив наш. – Л.С.).

Визначаючи об'єкт і предмет фонології як розділ мовознавства, намагаючись наблизитися до суті цього поняття в сучасному розумінні, вважаю доречним навести роздуми Л. Зубкової з її монографії "Мова як форма". Автор наводить думку В. Касевича про типологічний опис певної мови, в якому актуальним є врахування структурного типу мови. Тому необхідно орієнтуватися на вивчення синтагматики звуків мовлення у зв'язку з "граматичними і лексичними контекстами". [13]. Фонологія будь-якої мови існує в межах закономірної цілісності типу мов, до якого вона належить. Для мов флективного типу, зокрема й української мови, необхідним є врахування ступеня автономності тих одиниць, які конституюють, і тих, які ними конституюються, одна щодо одної [5].

У визначенні ступеня автономності стосовно одиниць семантичних рівнів треба зважати на міру стабільності і типізації відтворення їх звукових реалізацій.

Важливим є також виявлення типологічно значущих фонетичних ознак як узятих окремо, так і типології їх сполучуваності з відповідними ознаками звуків (фонем), що конституюють певні семантичні категорії в їх протиставленні.

У типологічному описі фонології мов необхідно використовувати для аналізу і включення в програми експериментального дослідження такі значущі мовні засоби в семантичній синтагматиці, які є *історично* усталеними. Лише в такому разі їх можна протиставляти відповідним мовленнєвим формам з іншими структурними ознаками і типами творення семантичних цілісностей. При цьому актуалізуються типи семантичного структуротворення.

Але саме тому, що типологія мов є *цілісносистемною*, в предмет аналізу структурних ознак мовного / мовленнєвого типу повинні входити звукові явища; при цьому актуальним є пошук типових звукових форм для тої чи

іншої категоріальної лексико-граматичної і синтаксичної семантики. Ці типові звукові структури існують невід'ємно від семантики і становлять послідовності реалізації фонем – сегментів фонологічної системи мови.

При аналізі звукової природи фонем необхідно зважати на розподіл їх відносно початку / кінця цілісних словоформ і синтагм.

Актуальним об'єктом аналізу має бути ще не досліджена специфіка організації вираження основних граматичних класів слів (граматичних форм іменників, дієслів та ін.) в їхньому текстовому існуванні, протиставлення самостійних слів і службових тощо. Такі дані не лише репрезентують функціонування сегментних одиниць – "живу" фонологію мовлення як динамічний феномен, а й існування мовного / мовленнєвого типу як системно-структурного явища в його функціонуванні, яке є базовим матеріалом для творення такої типологічної класифікації мов світу, яка обов'язково має включати дані про існуючі протиставлення мов за їхніми звуковими формами і типологією в цій сфері.

Звукова форма мовлення – поняття, яке включає існуючі і до певної міри визначені дані про моделі творення структурної цілісності складів, слів, синтагм, які, відтворюючись у мовленні, не породжуються окремо, ізольовано від семантики висловів. Відношення їхніх структурних компонентів: повна / часткова залежність ознак, їхня природна усталеність, незалежність або залежність, типи похідності – усе це служить матеріальним виявом відношень тих семантичних структур (алолексем, синтагм) і закономірностей їхнього функціонування, які усіма мовцями однаково породжуються, сприймаються, розуміються. Це відношення певною мірою визначає і репрезентує фонологічність звукових форм мовлення як структурних типів, а отже, входить у предмет фонології – далеко не повно дослідженого й описаного розділу загального й описового мовознавства, зокрема й українського.

Типологія реалізації звукових відношень фонем і складів у межах словоформ і синтагм – основний предмет фонетики окремих мов і структурної фонологічної типології мов.

Вивчення реалізації звукових відношень у межах фонологічних систем / структур звуків мовлення включає:

1) аналіз психофізіологічної природи найістотніших рис артикуляторики – процесу, що іннервується діяльністю клітин певних центрів вищої нервової системи;

2) існування певної однорідності в способі рухів артикуляторів і активності нервових клітин (спільною рисою їх активності є імпульсація);

3) організацію артикуляції одиниць мовлення як цілісної структури (існування початкового сегмента, вершини і кінцевого сегмента, які розрізняються за змінністю й відносною усталеністю руху – динамікою) [17]. Центром артикуляторної цілісності є вершина-максимум, в якій зосереджено найвищу енергію. Відношення між сегментами в межах складів (за тривалістю, швидкістю наростання енергії, максимумом амплітуди у вершині і її тривалості, швидкістю і тривалістю спаду) – це параметри, які необхідно враховувати в артикуляторній динамічній класифікації складів – конститутивних компонен-

тів фонетичних слів у синтагмах. Загальний опис артикуляторики мовлення і створення динамічної класифікації складів є одним з перспективних напрямів, розвиток якого є основою визначення й опису артикуляторної динамічної структури слів і синтагм як цілісних структур потоку мовлення, що об'єднують лексичну і граматичну семантику;

4) членування усного мовлення в процесі його породження й вимови за ознаками відносно більшої стабільності при творенні і відтворенні артикуляторно-слухових і відповідних акустичних структур за умови збереження їх як цілісностей у пам'яті всіх мовців. Такі поєднання звучання і змісту є об'єктивною реальністю, за якою розрізняються звуки мовлення – реалізації фонем як найменших конститутивних і разом з тим розрізнявальних одиниць у мовах флективного типу.

Членування мовлення, як і виділення найменшої звукової одиниці, визнається залежним, а відтак і похідним від семантичних факторів. Безумовно, має існувати взаємозв'язок семантичної структурованості і цілісності мовних одиниць із звуковою сегментною структурованістю, тобто організацією цілісності звукового вираження. Актуальним і важливим в аспекті предмета фонології є спроби створення схем взаємодії а) типізації в межах фонологічних структур (організації цілісностей семантики і звукового її здійснення), б) структур фонологічних, закріплених обов'язковим для мовців уживанням за певними значеннями, з якими вони нероздільно пов'язані. Власне фонологічно значущим і актуальним є визначення закономірностей у цій сфері, які є необхідними для створення структурно-типологічного опису фонології мовлення загалом і українського зокрема, в якому тенденції стабільності і типізації як у семантиці, так і фонології сегментів мовлення мають високій ступінь вияву.

Фонологія втілює тенденції цілісності і членованості як існування звукової форми мови і мовлення [13]. Саме вони – ці тенденції – становлять суть фонології. Вірогідно, що типи відношень у семантично структурованих цілісностях і тих, які спостерігаються у фонологічних структурах складів і синтагм (як звукового вираження семантики), до певної міри є ізоморфними.

1. Бехтерева Н.П. Магия мозга и лабиринты жизни. – СПб., 1999; 2. Бодуэн де Куртене І.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 1.-2. – М., 1963; 3. Жилко Ф.Т. Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими. – К., 1963; 4. Зиндер Л.Р. Щерба и фонология // Памяти акад. Л.В.Щербы. – Л., 1951; 5. Зубкова Л.Г. Язык как форма. – М., 1999. 6. Калинович М.Я. Вступ до мовознавства. – К.-Л., 1947. – Вип. 1; 7. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: Учб. посібник для студентів філолог. фак-ів. – Одеса, 1996; 8. Касевич В.Б. Морфофонетика. – Л., 1986; 9. Коструба П.П. Основні питання фонології // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 7; 10. Курило О. До поняття "фонема" // ВУАН. Збірник секції граматики української мови. – К., 1930. – Кн. 1. – С.217-234; 11. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К., 1951. – Т.1; 12. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М., 1975; 13. Мельников Г.П. Системная типология языков. Синтез морфологической классификации языков со стадийной. Курс лекций. – М., 2000; 14. Основные направления структурализма. – М., 1964; 15. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970; 16. Синявський О. Спроба звукової характеристики

літературної української мови // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – 1929. – № 2; 17. Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования. – К., 1979; 18. *Соссюр Ф. де*. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. – М., 1977; 19. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969; 20. *Тоцька Н.І.* Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. – К., 1981; 21. *Трубецкой Н.С.* Основы фонологии. Перев. с нем. – М., 1960; 22. *Щерба Л.В.* О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 24-39; 23. *Щерба Л.В.* Очередные проблемы языковедения. // ИАН ОЛЯ. – 1945. – Т.4. – Вып. 5. – С. 173-186; 24. *Щерба Л.В.* Русские гласные в качественном и количественном отношении. – С.-Петербург, 1912; 25. *Якобсон Р., Халле М.* Фонология и её отношение к фонетике // НЛ. – Вып. II. – М., 1962; 26. *Hockett Ch.* A manual of fonology. – Balt. 1955.

Лариса Прокопова
Київський гуманітарний інститут

ТЕНДЕНЦІЇ ЗВУКОВИХ ЗМІН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На ІХ Конгресі фонетичних наук у Копенгагені, який відбувся 6-11 серпня 1979 року, були поставлені на обговорення дуже важливі проблеми – передусім проблема звукових змін: як вони відбуваються у мовах – протягом значного чи упродовж короткого часу. Відомо, що звукові зміни в германських мовах, такі, як умлаут приголосних у німецькій або зсув голосних в англійській мові, відбувалися дуже повільно, і лінгвісти минулих століть намагалися пояснити причини цих явищ дією таких чинників, як кліматичні умови, вплив мови вторжників або явищ суто фізіологічного характеру. На конгресі було спростовано тезу про те, що звукові зміни відбуваються повільно. В експериментальних роботах В. Лабова, Ф. Пенга, Й. Лунда і Л. Брінка, а також Г. Бірнбаума і Б. Малемберга було доведено, що звукові зміни можна, так би мовити, вловити на льоту. Спираючись на збережений запис мовлення негрів у Манхеттені, В. Лабов показав, що у звукових змінах вела перед нижня частина середнього класу, яка мала найбільше контактів з представниками інших класів.

Ф. Пенг на підставі своїх експериментальних даних, зібраних у Цуруоці (Японія) через 20 років після Номото від понад 100 дикторів, вважає, що звукові зміни відбуваються не на стику поколінь, як наголошує Г. Бірнбаум, а в межах одного покоління.

Цей основний висновок спонукає до розв'язання кількох загальних питань:

1. Якщо звукові зміни відбуваються в межах одного покоління, то в якому саме віці?
2. Чи можна прогнозувати ці зміни?
3. Як слід розглядати мовне суспільство – як гомогенне чи гетерогенне?
4. Чи можна визначити загальну тенденцію в розвитку звукових змін?

1. Думки вчених певною мірою розходяться щодо визначення того віку людей, у якому виникають звукові зміни, але в основному вважають, що це відбувається в молодіжному віці. Ф. Пенг, наприклад, дотримується думки про те, що звукові зміни можливі у віці до 35 років, а далі вони сходять нанівець. Брінкман вважає, що максимум звукових змін пов'язаний з віком статевої зрілості – 15 років.

Інші дослідники спостерігали, що зміни починають відбуватися у віці 8-9 років.

2. Більшість дослідників схильні вважати, що звукові зміни прогнозувати неможливо, оскільки процес реалізації змін може раптово припинитися і розвиток може відбутися у протилежному напрямку.

3. Представники Празької школи репрезентують думку, що в унормованій літературній мові переважає "еластична стабільність". В. Лабов винайшов для цього поняття термін, який він називає "упорядкована гетерогенність", що є формою до "ідеальної гомогенності" Н. Хомського. Обидва, однак, погоджуються з тим, що мова структурована, тобто годиться для опису за правилами. Н. Хомський обстоює категоріальний опис, а В. Лабов – опис за змінними правилами, які вже застосовувалися в історичній лінгвістиці, а також у дослідженнях діалектів.

4. Л. Брінк та Й. Лунд на підставі вивчення звукових змін у данській мові з 1840 р. до 1955 р., яке вони здійснили, спостерігаючи за орфографічними помилками і звукозаписом з 1913 року, роблять висновок про те, що в данській мові відбулася значна демократизація вимови під впливом низьких прошарків Копенгагена, чия вимова вплинула і змінила вимову вищих класів у загальній державній школі, створеній у 1960 р. в Копенгагені. Відома фонетистка Елі Фішер-Йоргенсен так відзначає цей процес демократизації вимови: "Я почала зміни у моїй мові, коли мені було 5 років, і продовжувала до цих пір. Я вживала консервативну форму літературної данської мови, коли була молода, а тепер я відчуваю, що форма моєї вимови наближується до тієї, яку я називаю вульгарною данською вимовою. Це трапилося неусвідомлено, проти моєї волі (зміни виявлено за допомогою магнітофонної стрічки)".

Отже, як Й. Лунд і Л. Брінк, так і Елі Фішер-Йоргенсен доводять існування тенденції до демократизації вимови для більшості мов, оскільки англійська королева Вікторія також посилається на факти, відзначені у її вимові, подібні до тих, про які розповіла Елі Фішер-Йоргенсен.

У липні 1962 р. від лабораторії експериментальної фонетики Київського державного університету ім. Т. Шевченка (керівник лабораторії доц. І. Сунцова) було відряджено експедицію до села Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області у складі Н. Тоцької, Л. Прокопової та В. Скворцова. Мета експедиції – дослідження вимови, а саме голосних і приголосних в одному із джерел і осередків української літературної мови. Припускалося, що в цьому селі повинна була спостерігатися гомогенність артикуляції голосних і приголосних, тобто і голосні, і приголосні повинні були артикулюватися однаково і відповідати зразко-

вій вимові літературної мови. До дослідження ми залучили велику кількість дикторів, яких розбили на дві великі групи за віком.

Диктори старшого віку: Г. Холодна (1909), М. Щербак (1905), О. Мазя (1923), О. Шульга (1911), О. Турбаба (1906).

Диктори молодшого віку: Л. Борохович (1948), Є. Портянкіна (1948), Любов Довгаль, (1948), Лідія Довгаль (1946), А. Сорока (1940), Н. Носулько (1946), В. Герасименко (1946), О. Денисенко (1946), П. Цись (1946), О. Артеменко (1954).

Задля об'єктивності було застосовано метод прямого палатографування, тобто на піднебінні або язичі лишалася сфотографована артикуляція (смуги зіткнення язика з піднебінням). До цього знімалися антограми – залишки артикуляції на губах.

Унаслідок цього дослідження виявили гетерогенність артикуляцій у значному діапазоні. Найбільшу варіативність показали пом'якшені передньоязикові [г], [д], [н], [л], значно меншу – тверді [т], [д], [н], [л] і афrikати.

Які причини стояли за цією строкатою гетерогенністю в одному селі, власне джерелі української літературної мови? Свого часу О. Реформатський (за усними свідченнями) вважав гетерогенність артикуляції поліморфізмом, коли при різних артикуляціях досягається однаковий або близький акустичний ефект. Нам не лишалося іншого вибору, як гетерогенність артикуляцій голосних і приголосних прийняти за поліморфізм.

Однак після ознайомлення з матеріалами ІХ Конгресу фонетичних наук ми вирішили глибше докопатися до причин, які викликали таку сильну гетерогенність. Передусім ми передивилися зібрані матеріали під кутом зору двох поколінь: молодшого і старшого. Нашу увагу привернула група передньоязикових пом'якшених, які виявляли значну строкатість.

Проаналізуємо спочатку групу твердих передньоязикових [т], [д], [н]. Щодо [т] виявляється абсолютна гомогенність артикуляцій. Як у старшого, так і в молодшого покоління в усіх позиціях спостерігається типова дорсальна артикуляція з кінчиком язика біля нижніх зубів, яка поширюється на альвеоли. Таку саму артикуляцію зафіксовано і в літературній українській мові.

Щодо [д] картина дещо змінюється, хоч у переважної кількості дикторів молодшого і старшого віку переважає дорсальна артикуляція із зімкненням на зубах та початку альвеол, як і в літературній мові.

У деяких дикторів молодшого віку (Денисенко, Артеменко) та інших і дикторів старшого віку (Холодна) відбувається яскрава апікальна артикуляція із зімкненням на альвеолах. Зуби лишаються незачепленими.

Під час артикуляції твердого передньоязикового [н] спостерігається зовсім інша тенденція. Більшість дикторів (Сулима, Артеменко, Денисенко, Довгань, Герасименко – молоді диктори і Холодна, Шульга – старшого віку) – фіксують яскраву апікальну артикуляцію із зімкненням на піднебінні і не торкаються зубів. Тільки два молодих диктори (Портянкіна і Сорока) відбивають типову дорсальну артикуляцію. Як видно із графіків літературної вимови, там спостерігається типова дорсальна артикуляція з легким натяком на тяжіння до апікальності у деяких позиціях.

Слід звернути увагу на внутрішні співвідношення в межах артикуляцій [т], [д], [н]. У того самого диктора інколи можна помітити більш значну смугу при [т] порівняно з [д], [н]. Це непрямий доказ того, що сила артикуляцій трохи відрізняється, при [т] – вона сильніша, а при [д], [н] трохи послаблюється, хоча ці зміни незначні і їх можна вважати суто фізіологічними. Інколи це можна спостерігати і щодо артикуляції довгого [н].

Щодо [л] можна відзначити, що поряд із поширеною артикуляцією твердого [л] – типowo дорсального, що переважає особливо серед осіб молодшого покоління, зустрічається також специфічне полтавське [л] з апікальною або навіть какумінальною артикуляцією (Сулима, Холодна, Шульга).

Як відомо, фонетисти вже відзначали неможливість прогнозування розвитку звукових змін, зокрема щодо майбутнього розвитку апікальності артикуляцій [д], [н]. Можливо, ця риса так і залишиться в межах говірки Великих Сорочинців.

Найбільш строкату картину виявляють пом'якшені [т], [д], [н], [л]. Щоб уникнути можливості подвійного пояснення, відзначимо одразу, що ми дотримувалися класичної термінології: апікальний (від лат. *apex* – кінчик язика), тобто артикульований за допомогою кінчика язика, і дорсальний (*dorsum* – спинка язика – передня, середня, задня), тобто артикульований за допомогою спинки язика.

Ми знімали палатограми в таких словах: *мить, бань, люба, дя* багаторазово в одних і тих самих дикторів. Дослідження виявило три можливих артикуляції – апікальну, середньоязикову і дорсальну передньоязикову. Найпоспідовніше дотримувався апікальної артикуляції і тільки зрідка використовував середньоязикову диктор Сулима. Молоде повоєнне покоління переважно продукувало апікальну артикуляцію (стабільно апікальну артикуляцію виявляли Артеменко, Носулько). Диктор Сорока у більшості випадків користувалася апікальною артикуляцією, Осадча артикулювала тільки апікально. Диктори Довгань, Борохович, Сорока, Портянкіна, Герасименко варіювали між апікальною та зубно-дорсальною артикуляцією, але здебільшого схилилися до апікальної. Представники старшого покоління (Холодна, Мазя і Турбаба) володіють двома різновидами апікально- та зубно-дорсальної артикуляції.

Які висновки можна зробити після палатограмного дослідження передньоязикових пом'якшених у с. Великі Сорочинці? По-перше, термін "еластична стабільність" тут навряд чи можна застосувати, оскільки якраз стабільності знайдено не було. Варіативність і поліморфізм артикуляцій примушують нас скористатися терміном "упорядкована гетерогенність", оскільки артикуляції виявили змінність у тих самих дикторів і тільки окремі диктори дотримувалися певної тенденції. По-друге, говірка, яка породила літературну мову, значною мірою відхиляється від неї і має свою специфіку. По-третє, такий широкий поліморфізм дає підставу вважати, що звукові зміни в українській мові можливі, але під якими впливами будуть формуватися ці зміни в українській літературній мові, поки що невідомо.

1. *Birnbaum Henrik*. Ongoing sound change and the abduction model: some social constraints and implications. Proceedings of the ninth international congress of Phonetik sciences, vol. II, p. 189-195; 2. *Brink Larc, Lund Jørn*. Social factors in the sound changes of modern Danish. Proceedings of the ninth international congress of Phonetik sciences, vol. II, p. 196-203; 3. *Labow William*. The social origin of sound changes. Proceedings of the ninth international congress of Phonetik sciences, vol. II, p. 212-221; 4. *Malmberg Bertil*. Social structure and phonetic modification. Proceedings of the ninth international congress of Phonetik sciences, vol. II, p. 222-228; 5. *Fred C.C.Peng*. The reality of sound change: a sociolinguistic interpretation. Proceedings of the ninth international congress of Phonetik sciences, vol. II, p. 229-237; 6. *Eli Fisher-Jørgensen*. Proceedings of the ninth international congress of Phonetik sciences, vol. III, p. 243; 7. *Garvin P.L.* The standard language problem – concepts and methods. Anthropological linguistics, 1,3, 1959. p.28-31; 8. *Прокопова Л.І.* Зіставне палатографічне дослідження двох говірок української мови. Праці XI республіканської діалектологічної наради. – К. – С. 125-135; 9. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969. – С. 145; 10. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969. – С. 146; 11. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969. – С. 146-147.

Ірина Голубовська
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ АРТИКУЛЯТОРНОЇ ДИНАМІКИ В СУЧАСНІЙ ФОНЕТИЦІ

Поняття артикуляційної динаміки можна без перебільшення вважати "ключовим словом" наукової спадщини професора Л. Скалозуб. Починаючи з її докторської дисертації "Артикуляційна динаміка мовленнєтворення" (К., 1980), ця термінологічна сполука постійно використовується в наукових працях, зокрема назвах кандидатських дисертацій численних учнів та послідовників Лариси Георгіївни. Достатньо назвати хоча б такі дисертаційні дослідження:

Ковальова Л.С. "Артикуляційна динаміка африкат у мовленні" (К., 1981);

Кастро Родрігес А.Х. "Зіставлення артикуляторної динаміки слів іспанського мовлення Куби та російського мовлення (експериментально-фонетичне дослідження)" (К., 1981);

Бабире Н.М. "Артикуляторна динаміка дифтонгів та монофтонгів молдавського мовлення (за даними кінорентгенографування)" (К., 1987);

Лисенко Е.І. "Артикуляторна динаміка голосного у складі німецької силабеми та слова (на матеріалі кінорентгенограм)" (К, 1989);

Павловська А.Е. "Артикуляторна динаміка складів і слів з губними приголосними" (К., 1989);

Старикова І.А. "Артикуляторна динаміка голосних у наголошених та ненаголошених складах двоскладових слів" (К., 1989);

Бас-Кононенко О.В. "Склад в українському мовленні: складотворення та артикуляторна типізація (експериментально-фонетичне дослідження артикуляційної динаміки)" (К., 1999).

Теоретична цінність докторської дисертації Л. Скалозуб полягала насамперед у тому, що вперше у вітчизняному мовознавстві були дослі-

джені артикуляторні характеристики усного мовлення у динаміці творення та взаємодії простих та складних сегментних явищ (звуків, складів, фонетичних слів). Було продемонстровано онтологічну сутність сегментних явищ як динамічних структур, природу яких деуалює динаміка їх маніфестації в артикуляторному процесі.

Надзвичайно важливим для сучасної фонетики є висновок Л. Скалозуб про те, що звуки не мають "артикуляційної самостійності", утворюючи структуровані єдності – склади, які виступають найменшими дискретними цілісними одиницями усного мовлення. Таким чином, саме склад і – ширше – фонетичне слово є умовами існування звуків, адже вимовлений окремо звук постає в артикуляції як редукований склад. На думку проф. С. Семчинського, ці особливості не були взяті свого часу до уваги тими вченими, які проводили перші розвідки щодо автоматичного розпізнавання і розуміння усного мовлення. Розуміючи його як ланцюжок дискретних одиниць – фонем, вони зазнавали невдачі. Нині представники інженерної лінгвістики відмовилися від поняття фонем, користуючись поняттями "дифона", "транземи", "звукового сегмента" [4, с. 94].

У вищезазначених роботах учнів Лариси Георгіївни було здійснено подальший розвиток та апробування її ідей щодо вивчення мовлення в аспекті артикуляторної динаміки, зокрема залежності фонетико-артикуляційної типізації звуків, складів, слів від лексико-граматичної (семантичної) типізації, яка діє у певній національній мові.

Яке ж значення мають ці ідеї для сучасності, для розв'язання проблем та завдань фонетичної науки, які є на часі? Дозволимо собі процитувати Л. Бондарко: "Основний інтерес сучасної фонетики <...> пов'язаний із питанням про те, яким чином матеріальні за своєю природою і варіативні звукові засоби забезпечують зберігання та передачу нематеріальної інформації і при цьому створюють максимально комфортні умови для мовленнєвої комунікації, тобто для обміну "значеннями". <...> Всупереч класичним фонологічним постулатам, які не враховували мовця та слухача, зараз все частіше говорять про *фонологію носіїв мови* як про такий набір правил, що, з одного боку, пов'язані із матеріальною формою природного мовлення, а з другого – забезпечують породження та сприйняття одиниць, котрі мають мовне значення у найширшому розумінні слова" [3, с. 450].

Згадаймо, що у 1939 році в "Основах фонології" М. Трубецької писав "Особливо характерним для фонетики є повне виключення будь-якого стосунку досліджуваних звукових комплексів до мовного значення" [6, с. 17]. З огляду на вищенаведену цитату це твердження видається дещо застарілим.

Що ж слід розуміти під *фонологією носіїв мови*? Як відомо, сучасна лінгвістика переживає певний, так би мовити, "поворот до людини", який передбачає неодмінне врахування людського чинника в будь-яких лінгвістичних побудовах. Упровадження "антропологічного чинника" у фонетичні дослідження останнього часу призвело до оформлення суперечності між постулатами класичної фонології та новітньої фонології носіїв мови. Річ у тім, що існує принциповий незбіг між одиницями породження

та сприйняття звукової форми мовлення, якими оперує носій певної мови, і тими, які, на думку фонологів-класиків, складають фонологічну систему його мови. Так, у мовах фонематичної будови будь-яке слово репрезентовано певною послідовністю фонем (фонемною моделлю), проте для мовця мінімальною одиницею породження мовлення виступає "... не алофонема <...>, навіть не алофон або фон, а складніша одиниця. Як правило – це послідовність приголосних, що закінчується голосним, одиниця, яку умовно можна назвати складом" [3, с. 450]. Як видається, велика заслуга Л. Скалозуб перед сучасною фонетикою полягає в тому, що їй вдалося створити підґрунтя для з'ясування фізіологічної та мовної природи механізму забезпечення безперервної артикуляції тих сегментних одиниць, які є релевантними для породження мовлення.

Дослідження процесів сприйняття мовлення також демонструє певну невідповідність між класичними постулатами фонології щодо дистинктивної функції фонем (яка фактично не діє при сприйнятті) та новітніми даними стосовно ролі алофонних відмінностей для ідентифікації релевантних з фонологічного погляду ознак [1, с. 150-151]. Фонетичний аспект проблеми сприйняття мовлення, таким чином, має безпосередній стосунок до розуміння мовних повідомлень, до ідеальних процесів обміну значеннями і смислами при комунікації. І тут ми не можемо не згадати ідеї нашого шановного ювіляра щодо залежності фонетико-артикуляційної типізації сегментних явищ від семантичної типізації.

У підсумку можна стверджувати, що наукові ідеї і весь творчий доробок Л. Скалозуб створили багатюще теоретико-практичне підґрунтя для розвитку сучасної теорії мовленнєвої діяльності та застосування її результатів у системах мовленнєвого спілкування людини із сучасною комп'ютерною технікою.

1. *Бондарко Л.В.* Фонетика современного русского языка. – Санкт-Петербург, 1998;
2. *Бондарко Л.В.* Фонетика в системе университетского филологического образования // *Загальна та експериментальна фонетика.* – К., 2001. – С. 150-157;
3. *Бондарко Л.В.* Об основных интересах современной фонетики. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 449-454;
4. *Семчинський С.В.* Загальне мовознавство. – К., 1996;
5. *Скалозуб Л.Г., Дудник З.В.* Методика артикуляторного дослідження динаміки мовлення 80-90-х рр. (кінорентгенографування) // *Загальна та експериментальна фонетика.* – К., 2001. – С. 93-137;
6. *Трубецкой Н.С.* Основы фонологии. – М., 1960.

Ніканор Бабира
Молдовський державний університет

Артикуляторна динаміка моноскладу [a:] порівняно з першим компонентом дифтонга [ai] (на матеріалі румунського басарабського мовлення)

У пропонованій статті автор описує дані кінорентгенографування румунського мовлення. Процедура опису рухів артикуляторів започаткована проф. Л. Скалозуб у межах методики динамічного аналізу

сегментів мовлення. Ця процедура здійснюється на основі послідовних зіставних схем, попередньо змальованих із кадрів кінорентгенофільму (кр-фільму) артикуляцій. В описі передбачається урахування тривалості руху або зміни форми мовних органів (у мілісекундах – мс.), узгодження тривалості (за нумерацією кадрів) з явищем імпульсної активності рухомих мовних органів, яке також уперше описала в 70-х рр. ХХ ст. професор Л. Скалозуб. Для аналізу та інтерпретації імпульсів язика, преларингальної зони та інших рухомих мовних органів спочатку укладається протокол спостереження кінорентгеносхем (кр-схем) артикуляцій. Дослідник порівнює форми органів у послідовності зміни кадрів за допомогою зіставних кінорентгеносхем і фіксує в протоколі наявність стискань чи розтискань обраних для аналізу органів. Один імпульс (I) складається зі стискання й розтискання тіла мовного органа (для язика (ІЯ), губ (ІГ), м'якого піднебіння (ІМП)) або з руху вгору й руху вниз (для преларингальної частини гортані (ІПЛ), під'язикової кістки (ІПК), нижньої щелепи (ІНЩ)). Інколи під час творення голосних в імпульсації язика (у фазі стискання) спостерігається так званий двоступеневий імпульс, коли після стадії стискання й утримання цього стискання здійснюється нове незначне стискання. Такі стадії визначаються як мікроімпульси (МІ). Мікроімпульси є характерними саме для активності язика (МІЯ). Певна кількість імпульсів притаманна кожному рухомому органу в процесі творення різних класів звуків мовлення.

Отримані у такий спосіб дані дослідник або безпосередньо порівнює за кількісними співвідношеннями імпульсів, або ж створює допоміжні графіки імпульсацій і на їх основі інтерпретує артикуляторну активність як цілісну розгорнуту в часі картину динаміки мовлення. Якщо ж для аналізу обрано не послідовні моменти артикуляції, а кілька окремих фаз із різних голосних або приголосних, то схеми з накладеними контурами цих фаз називають порівняльними й використовують їх для остаточних висновків про найхарактерніші риси того чи іншого звука мовлення.

Артикуляторна динаміка монофтонга [a:] вимовленого в послідовності [bai]-[a:]-[iatã], розвивається протягом 15 кадрів, що дорівнює 300 мс. (кадри 1303–1317). Основна його фаза (умовне позначення – O^o) триває 280 мс. (14 кадрів). Артикуляція [a:] включає дві частини, 4 ділянки й 6 циклів. Тут розвивається один імпульс язика, який виявляється у 5-х МІЯ. З 5-ма МІЯ співвідноситься 5 ІПЛ.

Артикуляторна динаміка дифтонга [ai] починається в кадрі 1182 і триває до 1197-го кадру, тобто 16 кадрів, що дорівнює 320 мс. Протягом усієї тривалості артикуляторного динамічного процесу в [ai] зареєстровано 5 ділянок активності: 1) установча і початковосклада – 60 мс. (3 кадри); 2) найтипівіша й найхарактерніша для першого компонента [a-] дифтонга – 100 мс. (5 кадрів); 3) переходова між компонентами дифтонга – 40 мс. (2 кадри); 4) відносно стабіль-

на й найтипівша для [-i] – 80 мс. (4 кадри); 5) кінцева ділянка – 40 мс. (2 кадри). Артикуляцію дифтонга [ai] можна розділити на дві частини: до першої слід віднести установчу (початковоскладову), найтипівшу для [a-] (кадри 1182–1189) тривалістю 160 мс; до другої частини належать три інші ділянки: переходова від першого елемента до другого, ділянка артикуляції [-i] та кінцева, завершальна – усього 8 кадрів, що також становить 160 мс.

Протягом артикуляції першої частини [ai] спостерігаються два МІЯ (1^{М1} – кадри 1182–1184 і 1^{М2} – кадри 1185–1189) і три ІПЛ (1-й ІПЛ – кадри 1182–1183, 2-й ІПЛ – кадри 1184–1185 і 3-й ІПЛ – кадри 1186–1189).

У другій частині творення [ai] яzikова й преларингальна імпульсації прискорюються: розвиваються 3-й та 4-й ІЯ, 4-й, 5-й, 6-й і 7-й ІПЛ. Перший компонент дифтонга, включаючи переходовий сегмент, триває 180 мс., що становить 56,3% тривалості всього дифтонга. Тривалість другого компонента – 140 мс. (43,7%).

Найхарактерніший і найтипівший для [a-] сегмент О^к триває 4 кадри (кадри 1186–1189), а для [-i] – 3 кадри. Перший компонент дифтонга більший за тривалістю, ніж другий, як за основною фазою артикуляції, так і за тривалістю типових для [a-] й [-i] сегментів (кадри 1182–1190 і 1191–1197; кадри 1186–1189 і 1194–1196). Звук [a-] в [ai] є, швидше, головним, складотворчим, а [-i] – залежним.

Артикуляцію [a-] з дифтонга [ai] варто зіставити з монофтонгом [a:], а другий компонент [-i] – з монофтонгом [i] та коротким [i] басарабського мовлення. У поданій публікації вміщено лише зіставлення й порівняння монофтонга [a:] з компонентом [a-] з дифтонга [ai].

Зіставлення тривалості монофтонга [a:] і ядра дифтонга [ai] показало, що [a-] з дифтонга за своєю абсолютною тривалістю коротший за монофтонг [a:]. Весь монофтонг [a:] розвивається протягом 300 мс., а перший компонент дифтонга – 180 мс. Якщо в артикуляторній динаміці монофтонга [a:] розвиваються п'ять МІЯ, то в першому компоненті дифтонга [a-] з [ai] – тільки два МІЯ. Така ж картина спостерігається й щодо розвитку преларингальних імпульсів: динаміка монофтонга включає п'ять ІПЛ (кадри 1303–1316), а ядро дифтонга [ai] – тільки три ІПЛ (кадри 1182–1189).

Спеціальний порівняльний аналіз зазначених сегментів О^{к3} (к. 1312) і (к. 1185) за формою надгортанних артикуляторів, зафіксованих на окремій порівняльній схемі, дає підстави вважати, що порівнювані сегменти не збігаються за положенням і формою основного надгортанного артикулятора (язика). Варто також відзначити, що язик при творенні [a-] з дифтонга [ai] займає більш переднє положення: кінчик язика розташований біля другого нижнього різця, тоді як при творенні монофтонга його місце – між третім і четвертим зубами. При порівнянні помітно також, що [a-] в дифтонзі більш закритий, міжщелепно-міжгубний отвір набагато менший, ніж у монофтонга [a]. Відрізняються й резонаторні порожнини надгортанної зони, у зв'язку з

чим в [a-] з [ai] нижня щелепа дещо піднімається. Отже, на даному етапі опису він визначається як більш закритий і передній.

При порівнянні схем кр-фільму в послідовності кадрів виявляються також відмінності й у фарингальній зоні надгортанного резонатора: вона менша за розмірами вже у монофтонзі [a:] і набагато більша й ширша для [a-] в дифтонзі [ai], особливо в середньонижній ділянці фаринкса. Більш просунута вперед локалізація язика дає відповідно більш розширений і збільшений фарингальний резонатор для [a-] в [ai] порівняно з монофтонгом [a:] (спостерігаються кадри 672–678 протягом творення сегментів O^{*} монофтонга [a:] і кадри 1185–1189 O^{*} першого компонента дифтонга [ai]).

Унаслідок зіставного аналізу типових сегментів монофтонга [a:] й першого компонента [a-] дифтонга [ai] можна підсумувати:

1. Компонент [a-] дифтонга [ai] басарабського мовлення коротший (180 мс.) від монофтонга [a:] (280 мс.) на 100 мс.
2. За локалізацією язика [a-] з [ai] артикулюється як більш передній і закритий звук порівняно з монофтонгом.
3. Об'єм фарингальної зони надгортанного резонатора є більшим і ширшим для артикуляції [a-] з дифтонга [ai], ніж для монофтонга [a:], що є наслідком переднішої локалізації першого компонента дифтонга, узгодженої з якістю другого компонента [-i].
4. Протягом артикуляції основних сегментів монофтонга [a:] і [a-] дифтонга [ai] спостерігається частіша імпульсація ІПЛ, ніж ІЯ, що свідчить про перевагу вокалічної активності в артикуляції двох порівнюваних звуків: перший компонент дифтонга вирізняється відносно більшою частотою ІПЛ.
5. Звук [a-], ядро дифтонга [ai] басарабського мовлення, більш короткий, ніж монофтонг [a:].

1. *Бабьірз Н.М.* Фонетическая природа монофтонгов и дифтонгов румынского языка. – Кишинэу, 1994; 2. *Банару В.И.* К природе языкового звука // Синхронические и диахронические исследования по романским и германским языкам. – Кишинев, 1983. – С. 21–24; 3. *Гожин Г.М.* Кинорентгенологический и спектральный анализ некоторых дифтонгов // Методы экспериментального анализа речи. – Минск. – 1968. – С. 56–63; 4. *Зиндер Л.Р., Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В., Светозарова Н.Д., Багина Л.А.* Дифтонги и сходные с ними звуко сочетания // Проблемы и методы экспериментального фонетического анализа речи. – Л., 1980. – С. 81–89; 5. *Семчинский С.В.* Про статус дифтонгів у румунській мові // Загальна та експериментальна фонетика. Відп. ред. Л.Г. Скалозуб. – К., 2001. – С. 225–226; 6. *Скалозуб Л.Г.* Динамика звукообразования. – К., 1979; 7. *Скалозуб Л.Г., Бабьірз Н.М.* Артикуляторная динамика /a/ молдавской речи, произнесенного в последовательности /bai-a-iată/. По данным кинорентгенографирования // Вісн. Київ. ун-ту. Літературознавство, Мовознавство. – Київ. – 1986. – № 28. – С. 121–127; 8. *Скалозуб Л.Г., Бабьірз Н.М.* Фонетическая природа дифтонга /ai/ молдавской речи (слоговая целостность и артикуляторная динамическая организация по данным кинорентгенографирования) // Limba și lit. mold. – 1987. – № 4. – P. 59–68.

Валентин Таранець, Ірина Черняєва
Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління
при Президентові України

ГАРМОНІЯ ГОЛОСНИХ І АКЦЕНТНА ПАРАДИГМА В НІМЕЦЬКІЙ МОВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТАРОДАВНІХ ТЕКСТІВ)

У галузі діахронічної фонології німецької мови в цілому є вивченими структура і фонетичні особливості складу і слова (Л. Зіндер, N. Boretzky, P. Erdmann, E. Antonsen, В. Таранець), розглянуто також причини тих або інших фонетичних змін, що були притаманні німецькій мові в минулому. Незважаючи на велику кількість підходів, що пояснюють фонетичні явища, до цього часу відсутнє єдине розуміння факторів, які викликали ті або інші зміни [6; 7]. Особливий інтерес становлять процеси, зумовлені гармонією голосних у давньовірхньонімецькій (двн.) мові, а також ті, що послужили підставою для регулярного ослаблення кінцевого ненаголошеного складу в середньовірхньонімецькій (свн.) мові. Хоча вивчення природи еволюції мови здійснюється широко і досить давно, вказана проблема до цього часу є актуальною [4, с. 74]. Як і раніше, в компаративістиці, вважає Т. Гамкрелідзе, основним є "...положення про мовний розвиток, який потрібно розуміти не як рух мови від простого до складного або досконалішого, а як діахронічну мінливість, варіабельність мови, її здатність до перетворень на всіх рівнях мовної структури" [1, с. 29].

Метою цього дослідження є вивчення фонетичних особливостей, що характеризують систему голосних у двн. і свн. періоди мови, і тим самим виявлення причин відповідних фонетичних змін, що призвели до появи в німецькій мові нових умлаутних голосних й іншого функціонування системи в цілому.

Аналіз ґрунтується на вивченні фонеміки слова за матеріалами двн. і свн. текстів. Порівняльно-історичний підхід, застосований у нашій роботі, припускає вивчення функціонування системи голосних у тісному зв'язку з морфемними і лексичними структурами, що реалізовані у словах і текстах. За одиницю спостереження взято голосні двох складів і відповідно двох морфем – кореневої і закореневої, які утворюють **вокалічну структуру** (ВС). Такий підхід ґрунтується на результатах досліджень проф. Л. Скалозуб, найповніше викладених у її монографії "Динаміка звукоутворення" [5]. Автор досить глибоко й детально вивчила міжскладові відношення у слові, які розкривають природу і, на наш погляд, еволюцію слова, що дозволяє одержані результати застосувати у вивченні фонетичних явищ у діахронії. У результаті мовною одиницею спостереження є основа слова, в якій представлено голосні під впливом лексико-

граматичних одиниць, що є дуже важливим при вивченні системи фонем і їх синтагматики [3, с. 186].

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що в нашому дослідженні планується вивчення функціонування системи голосних у тісному зв'язку з морфемними і лексичними одиницями, в яких виявляється взаємодія всіх рівнів, що нас цікавлять. Така установка дозволяє розглянути систему голосних у двн. і свн. періоди розвитку німецької мови на основі матеріалів давніх текстів. Для спостереження було взято 5 двн. текстів і 5 свн. текстів, з яких вибірково відібрано відповідно 2000 і 1000 реалізацій ВС. Одиниці спостереження позначаємо таким чином: ВС /a – a/, ВС /a – i/, ВС /a – o/ і т. д., у яких пари звуків є однією словоформою з кореневим і суфіксальним (або флективним) голосними.

Завданнями дослідження були якісний і кількісний аналіз ВС та частота їх реалізації у словоформах, розгляд динаміки переходів одних голосних в інші й утворення нових фонем, причини редукції і зникнення голосних, утворення нових фонем, тенденції розвитку вокалічної системи в німецькій мові в цілому.

Необхідно також зазначити, що спостереження за співвідношеннями голосних у структурі слова виникли не випадково і не з чистого утворення звуків, а на місці і на противагу тій фонетичній структурі слова, яка існувала здавна в індоєвропейських мовах. Взаємодія між звуками в основі слова ґрунтується на їхній артикуляторній і акустичній однорідності й називається сингармонізмом звуків, який в окремі періоди розвитку мови знайшов відображення в **гармонії голосних**. Як буде показано далі, дописемний стан двн. мови і час його найдавніших пам'яток свідчать про зіставлення і боротьбу в межах слова двох тенденцій у фонетичній структурі слова, зокрема гармонії голосних й акцентнопідпорядкованої залежності звуків. Розглянемо докладніше це питання.

У двн. період, коли суфікс уже розщепився і почав зникати, приєднуючись до кореня або вливаючись у флексію, слово з триморфемної структури поступово перетворилося на двоморфемну. Тільки в окремих випадках цей суфікс, але вже в видозміненому вигляді, виконував колишню функцію, а флексія могла до нього тільки приєднуватися, наприклад, у відмінкових закінченнях іменника (напр., двн. дав. в., мн. *bruder-um*, *zung-ô-m*). Такі два послідовні голосні звуки, які належали різним морфемам – кореневій й основотвірній (ВС /uo-e/, ВС /u-ô/) і, отже, виконували в мові розрізнявальні функції, утворювали, за нашим спостереженням, у кожній зі словоформ вокалічну структуру.

Щодо ВС, що утворилися в двн. і свн. словах, застосовувався кількісний аналіз, зокрема визначалася частота реалізації різних ВС і голосних, з яких вони складаються. Вважається, що двн. і свн. статистичні зрізи фонетичних явищ дозволяють вивчити особливості еволюції ВС у словоформах. Для прикладу в таблиці 1 наведено частоту реалізації ВС у текстах двн. мови (табл. 1).

Проведений нами аналіз щодо вживання голосних у кореневій морфемі можна порівняти з результатами кількісного аналізу реалізації голосних у суфіксальній морфемі, унаслідок чого можна простежити ідентичність у функціонуванні звуків, насамперед монофтонгів, в одній та іншій морфемах. Найбільш частотними виявилися голосні переднього ряду [i-], [a-], [e-] і менш частотними – голосні заднього ряду [u-], [o-] (див. табл. 1). Загалом у ВС слова реалізуються, на перший погляд, незалежно одна від одної дві кількісні парадигми, кожна з яких є **контрастом** реалізацій голосних **переднього і заднього рядів**. Така тотожність у вживанні монофтонгів пояснюється природою граматичних форм, у яких реалізуються ВС. За своїм походженням корінь і суфікс – самостійні основи, що формально є автономними один щодо одного. Очевидно, що певна початкова семантична спорідненість була причиною об'єднання їх в єдину словесну одиницю, яка і з'явилася з часом у дво- або триморфемних структурних утвореннях.

Таким чином, загальний статистичний аналіз дзн. матеріалу показав, що найконтрастніше в текстах виступають ВС, у яких реалізовано голосні 'переднього + переднього ряду' і 'заднього + заднього ряду'. Очевидно, що у структурах функціонують гомогенні голосні, що утворюють за своєю реалізацією в словоформах дзн. текстів гармонію голосних. Таке регулярне вживання може бути назване **гармонією голосних за рядом**. Вважаємо, що вказана ознака є дуже істотною для системи дзн. вокалізму. Подальший аналіз ВС показав, що в дзн. мові гармонія голосних виявляється у двох напрямках: **гармонії ряду** – переднього/заднього і **гармонії рівня**, зокрема, гармонії вузьких/широких голосних. Як показало спостереження, остання ознака системи голосних у вказаний період чинила великий "тиск" на ті звукові зміни, які відрізнялися від зазначеної тенденції в розвитку німецької мови.

Таблиця 1. Частота реалізації голосних у вокалічних структурах /-V -V-/ в дзн. текстах

ВС	ГОЛОСНІ						Всього
	/-i/	/-a/	/-e/	/-u/	/-o/	/-D/	
ВС/i-/	148	77	84	31	73	35	448
ВС/a-/	60	102	165	30	70	14	443
ВС/e-/	123	70	98	30	97	16	434
ВС/u-/	86	44	71	36	10	9	256
ВС/o-/	16	52	73	22	39	1	203
ВС/D-/	53	28	72	27	427	9	216
Всього	486	373	563	178	316	84	2000

Так, наприклад, дзн. матеріал свідчить про суттєвий вплив гармонії рівня на відмінні від вказаної особливості реалізації ВС у дзн. мові. Під "тиском" гармонії голосних рівня ВС /a-/ видозмінилася в позиції перед подальшим /-i/, внаслідок чого а > ę. Явище, відоме під назвою і-умлауту

(Primdrumlaut), набуло вигляду ВС / ɛ - i/, відповідаючи діючій в двн. мові гармонії голосних (напр., *gasti* > *gēste*).

Аналогічні зміни відбулися у структурі ВС /e-i/ під тиском гармонії вузьких голосних, унаслідок якої утворилася ВС /i-i/; зміна відома в германістиці як переломлення голосних (Brechung) (напр., *neman* – *nimis*, *nimu*).

Гармонія ряду створила в двн. період алофони передньоязикових огублених голосних (умлаутних), які поступово перетворилися на самостійні (нові) фонемі і були відображені на письмі в свн. час (напр., *sconi* > *scōne*).

Аналіз показав, що в двн. слові діяла стародавня фонетична тенденція до гармонії голосних, яка історично перебувала в протиріччя з розвитком і функціонуванням словесного наголосу. Лінгвістичний матеріал свідчить про **зміну тенденції** до гармонії голосних у слові на кульмінаційну роль наголосу. Остання полягає в закріпленні наголосу на корені слова і фонетичному підпорядкуванні всіх звуків "цементувальній" дії наголосу. Ця тенденція діє донині і, як свідчать дослідження, не тільки в німецькій мові. "Виділені (наголошені) склади є відносно незмінним центром слова, який забезпечує його цілісність" [5, с. 125].

Тенденція гармонії голосних в свн. час поступово змінилася дією словесного наголосу, хоча умлаутні утворення продовжували з'являтися, але вже під впливом граматичної аналогії.

У цілому аналіз реалізації ВС у двн. текстах показав, що важливим початком у змінах голосних є зрушення в системі вокалізму, зокрема дія двох протилежно спрямованих тенденцій – гармонії голосних і напруження наголосу. "Тиск" системи є визначальним у фонетичних змінах, зокрема в умлауті й переломленні голосних, і здійснюється реально в асимілятивних проявах.

Дія акцентної парадигми в свн. мові є визначальною і виявляється у фонетичному контрасті наголошеного й ненаголошеного складів. Морфолого-фонетичне послаблення закореневих морфем у свн. мові призвело до переходу багатьох голосних в [e], частота якого була від 86,4% до 91,3% у пізній свн. період. Інші голосні /-i/, /-o/, /-u/ виявлялися епізодично в колишніх композитах і в запозиченнях.

Отже, переважне вживання у закорневі частині свн. слова нейтрального голосного [e] свідчить одночасно про посилення кореневої морфемі, в якій зародилися нові умлаутні фонемі. Таким чином можна констатувати, що нові голосні протягом двн. і свн. періоду мови з'явилися за таких фонетичних умов:

1) унаслідок дії гармонії голосних щодо "негармонійних" структур (напр., якщо у ВС реалізувалися "широкий+вузький" голосні);

2) при артикуляторному посиленні кореневого складу (дії акцентної парадигми).

Слід зазначити, що саме в корені у свн. мові відбувалося зародження нових фонем. Як писав Л. Зіндер, фонемне розрізнення звуків припускає обов'язково їх матеріальну відмінність [2]. Така відмінність нових свн. голосних могла бути тільки в наголошеній, сильнішій позиції слова. Отже,

перетворення у слові гармонії голосних на акцентну парадигму було причиною змін голосних і зародження нових фонем у німецькій мові.

1 Гамкрелідзе Т.В. Праязыковая реконструкция и предпосылки сравнительно-исторического языкознания // Вопросы языкознания. – 1998. – № 4. – С. 29-34; 2. Зиндер Л.Р. Материальная сторона языка и фонема // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. – М., 1970. – С. 372-381; 3. Зубкова Л.Г. О цельносистемном подходе к фонологической типологии // Загальна та експериментальна фонетика: 36. наук. праць і матеріалів / Відп. ред. Л.Г.Скалозуб. – К., 2001. – С. 186-187; 4. Петренко О.Д., Храбскова Д.М. Сигніфікативна функція мови як одна з причин фонетичної еволюції // Studia Germanica et Romanica: Зарубіжна література. Методика викладання: Науковий журнал / Ред. кол. В.Д.Калиущенко (голов. ред.) та ін. – Донецьк, 2004. Т.1. – № 2. — С. 74-81; 5. Скалозуб Л.Г. Динамика звукообразования (по данным кинорентгенографирования). – К., 1979. – 132 с.; 6. Braune W. Althochdeutsche Grammatik. 14. Auflage (bearb. von H.Eggers). – Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1987. – 358 S.; 7. Paul H. Mittelhochdeutsche Grammatik. 23. Auflage (neu bearbeitet von P.Wiehl und S.Grosse) – Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1989. – 645 S.

*Лариса Скалозуб, Оксана Бас-Кононенко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ВІЛЬГЕЛЬМ ФОН ГУМБОЛЬДТ ПРО ЗВУКОВУ ФОРМУ МОВЛЕННЯ*

Звукова форма мовлення пов'язана з його семантикою загалом і разом з нею становить єдине ціле, яке існує передусім у формі психофізіологічного процесу. Творення складників, які осмислюються мовцями відносно однаково в певних умовах життя, є частиною цього процесу, а звукове вираження семантики є обов'язковою формою його існування.

В онтологічному розумінні поєднання звучання й семантики виявляється в психофізіологічній активності певних нервових клітин (за Н. Бехтеревою [1] – ансамблів нейронів), одні з яких начебто відповідають за ідеальне (лексичну й граматичну семантику), інші – будують рухи артикуляторів і їх комплексів, тобто породжують певні звукові послідовності сегментів мовлення (складів), які закріплено за тією чи іншою семантикою в процесі спілкування. Отже, цей зв'язок у мовленні від самого початку набуває артикуляторно-акустичної природи.

План вираження і семантична сутність породжуються й існують у нерозривній єдності. Вони є цілісними у своєму зародженні, творенні, оскільки являють собою дію неподільного психофізіологоакустичного, а отже, живого процесу мовлення. Існування й діяльність найскладнішого людського механізму мовлення є причиною єдності його звукової форми і семантики в цілому. Цілісність механізму породжує цілісність результату його дії (насамперед складів як звукових компонентів форми слова). У

* Пропонована стаття є фрагментом передмови до майбутнього довідника "Звукова форма мовлення".

цьому полягає специфіка людського механізму мовлення, що відрізняє людей від усіх інших живих істот.

Вільгельм фон Гумбольдт – видатний німецький мислитель-гуманіст, філософ, мовознавець XVIII – XIX ст., основоположник психологічного напрямку в лінгвістиці – розглядав мову як живе, динамічне явище, наголошуючи на тому, що такі найголовніші тенденції, як цілісність і членованість (подільність на частини, які можна виокремлювати й об'єднувати), однаково притаманні природі, людині і мові. Їх – природу, людину і мову – споріднюють ізоморфні способи існування, які виявляються зокрема при взаємодії індивідуального мовотворення та існування мови як системи [2].

Звукова форма, за В. фон Гумбольдтом, уживається "для позначення предметів і для зв'язку думок" [2, с. 75]. У цьому і є основна функція, головне призначення, а отже, і сутність звукової форми. Основним і визначальним для звукової форми є те, що вона впливає з мисленневої діяльності. Мислення не може розвиватися "само в собі й тільки для себе", у межах життя індивіда. Сутність же мислення – у позначуванні предметів, унаслідок чого виникають поняття, породжені існуванням цих предметів. Зв'язок думок передбачає й зв'язок між явищами дійсності, передусім предметами, що пізнаються не як окремі, а множинні, пов'язані спільними і власними рисами. Переважно завдяки спільності загальних ознак вони утворюють класи, за якими закріплюється звукове позначення.

Зв'язок між предметами, подіями, ознаками, їх рухами, змінами однаково зумовлюється ситуацією, ознаками й діями людей, що живуть серед цих предметів та явищ і використовують їх у своєму житті. Отже, звукова форма задовольняє пізнавальну діяльність мислення і його потребу бути висловленим. Ця функція не може існувати поза конститутивною функцією звукової форми.

Звукова форма необхідна для "зв'язку думок". Будь-який зв'язок у мовленнєвому процесі зумовлюється діяльністю мислення, яка породжується життєдіяльністю людства в усіх його проявах – стосунках, діях, способах життя – отже, вимагає певного синтаксису в житті, пізнанні світу й обов'язково в мовленні. Бо саме мовлення закріплює, відбиває результати пізнання світу і його розуміння. Отже, конститутивна і синтаксична (з гр. *syntaxis* – складання) функції об'єднуються, виявляються як такі, що діють в єдності, імовірно, виникаючи синхронно.

Міркування Гумбольдта про те, що "інтелектуальна діяльність і мова становлять єдине ціле", "мова є орган, що матеріалізує думку", "інтелектуальна діяльність <...> через посередництво звука матеріалізується в мовленні й стає доступною для чуттєвого сприйняття" [2, с. 75], підводять до логічного висновку: матеріалізація чуттєвого сприйняття, тобто процесу мислення як діяльності – у цьому виявляється ще одна функція звукової форми мовлення.

Власне творення, або процес звукової матеріалізації – озвучення "інтелектуальної діяльності", – це і є породження мовлення, яке обов'язково передує сприйняттю. Отже, Гумбольдт поєднує найголовніші процеси мо-

мисленнєвої діяльності – породження і сприйняття, визначає їх як взаємопов'язані, взаємозумовлені і разом з тим як такі, що перебувають у нерозривному зв'язку зі звуковою формою, яка їх об'єднує і є для них спільною.

Породження – це психофізіологічний процес матеріалізації мислення, утворення звукової матерії усіма органами для існування мислення як психофізіологічного явища. Сприйняття цієї матерії як носія "ідеального" є теж продуктом діяльності найвищого органу людського організму – мозку. Мозок виступає як процесор, який здійснює і породження, і сприйняття в єдності їх мисленнєво-мовленнєвих дій. Без цих процесів не можуть, за Гумбольдтом, здійснюватися найсуттєвіші категорії мислення – уявлення, поняття, думка. "Внаслідок необхідності мислення завжди пов'язане зі звуками мови; інакше мислення не зможе досягнути чіткості і ясності, а уявлення не зможе стати поняттям" [2, с. 75]. У цьому полягає, на нашу думку, співтворча з мисленням функція звукової форми мовлення. Неподільність мислення і звукотворення в їхніх витоках – виникненні, змінах, поза якими вони не можуть існувати, – не виключає того факту, що вони є сутностями, різними за ступенем матеріальності, як дві сторони: видиме й невидиме. Обидві сторони – зміст і вираження – відрізняються ступенем прояву матеріальності (так Н. Бехтерева пише про матеріальність думки як продукту взаємодії нервових клітин [1]).

Визначаючи різні функції звукової форми мовлення, конститутивну Гумбольдт вважає основною для розрізнення мов і підкреслює її універсальність. За способами існування конститутивності (флексивність, аглютинація, ізоляція) можна класифікувати мови й розрізняти їх за типами структур. Ця функція, за Гумбольдтом, "...кладає початок розрізненню мов як сама по собі, так і в ролі перешкоджувальної сили, що протиставляє себе *внутрішнім тенденціям мови*" [2, с. 75]. Це вияв закону єдності протилежностей – загального й окремого, матеріального й ідеального. Отже, це визнання протиставлення матеріальності звукової форми і внутрішніх тенденцій розвитку мови як носія ідеального, різного за ступенем абстрактності, але більш динамічного. Тенденції більш динамічної творчості (творення уявлень понять, почуттів та ін.) проявляються різними способами, у яких по-різному здійснюються загальні закономірності мови. Звукова форма пов'язана з тим і іншим.

На нашу думку, у цьому визначенні виділено й протиставлено два істотні фактори: *по-перше*, звукова форма є сутнісною, такою, що існує тільки для певної мови – це оригінальний, вихідний, початковий для розрізнення мов факт. Його існування є самодостатнім для диференціації мов (акустичної для слухача й в аудиторії) Сама по собі звукова форма може розрізняти мови. Водночас звукова форма виступає як "сила" (у внутрішньомовному сенсі), що стимулює й разом із тим перешкоджає, стримуючи, протиставляючи себе своєю відносною сталістю, стабільністю внутрішній, більш динамічній тенденції живих мов. Чому звукова форма стимулює і стримує внутрішні тенденції мов і, протиставляючи себе, діє протилежно? Можливо, тому, що вона, як матерія, закріплюється й стає обов'язковою для се-

мантичного вираження слів, синтагм для всіх суб'єктів, що спілкуються в даному соціумі. Це є однією з умов спілкування.

По-друге, звуки і значення утворюють соціально значущу єдність як в усному, так і писемному спілкуванні лише тоді, коли ця єдність є звуковою матерією думки (смислу), її руху, динаміки, розвитку. Складники семантики (лексична, граматична семантика в слові, синтаксична тощо) можуть бути пов'язані з внутрішніми тенденціями мови, вони становлять "невидиму" матерію, пов'язану з "рухом" думки, її розвитком. Це суто мовні тенденції. Разом з тим вони безперервні в своїй активності, своєму існуванні. Звукова матерія – це реальна, природна сутність, яку можна фіксувати в кіноренгенофілмах, осцилограмах, тензограмах як у її стабільності, так і в рухому стані. Це завжди видима матерія, реальна й потенціальна. Але за способом здійснення зв'язку з живою природою, суспільним життям звукова форма залежить від попередньої фази існування думки як компонента мислення. Отже, є опосередкованою, тобто може виступати в цьому разі в ролі стримуваної сили щодо мисленнєвого і мовленнєвого відображення, відбиття. Тому за швидкістю творення необхідно враховувати процес артикуляції, який хоч і відбиває існування невидимих артикуляторних типів, усе ж є асемантичним у мовному й лінгвістичному аспектах, (тому і протиставляється внутрішнім тенденціям мови, а не мовленню). Фізіологічний артикуляторний спосіб існує як один із фрагментів звукової форми. Тому вона (артикуляція) запізнюється, стримує внутрішню семантику, частку втілення звукової форми, є її "стримуваною" силою, такою, що виступає певною перешкодою для того дуже загального змісту, яким є поняття "внутрішня тенденція мови". Цим самим звукова форма протиставляє себе внутрішнім тенденціям мови. У який же спосіб і чому вона стимулює ці тенденції, у чому це виявляється?

Саме стимуляція внутрішніх тенденцій, за Гумбольдтом, є способом існування звукової форми у мовленні, де зароджуються будь-які життєво важливі мовні зміни. "Стимуляція" пов'язана й зумовлена мовленнєвою діяльністю індивіда. Це взаємопов'язані процеси породження і сприйняття звукових за формою явищ мовлення. Це процеси, що безперервно повторюються в житті індивідів. Відтворення цих процесів є основою, підґрунтям для виникнення змін і їх узагальнень, тобто становить перехід від індивідуальних ознак, властивих окремим носіям, до спільних і обов'язкових для всіх мовців проявів типізації.

"...постійне спілкування з іншими – причина виникнення типізації", – пише Гумбольдт, тим самим вказуючи на зв'язок індивідуального й загального у звукових за формою мовних явищах. Отже, стимулювальні тенденції змін беруть початок саме в індивідуальному, тобто в діючих звукових формах одиниць мовлення, які творяться індивідуально кожним мовцем завдяки спілкуванню.

Ще однією особливістю звукової форми мовлення є її залежність не тільки від процесів пізнання всесвіту людством у цілому й окремим індивідом, а й залежність цих внутрішніх тенденцій, законів від загальних

"духовних нахилів, уподобань нації". За Гумбольдтом, сутність цієї залежності, її причини поки що залишаються "оповиті таємницею".

Неподільність, єдність двох сторін (змісту й вираження) – основа цілісності створення нової, мовленнєвої сутності – слова, коли йдеться про одиниці мови.

В. фон Гумбольдт розмірковує не тільки про звукову сутність, у якій знаходить свій прояв сутність мисляча, отже – процес мислення, а й про сутність, яка відчуває ("чувствующая сущность") [2, с. 75]. Остання теж є одним з інструментів пізнання. За Гумбольдтом, ці дві сутності використовуються для пізнання життя і природи людей.

У способах свого прояву вони різні (точніше, у способах внутрішньої організації цілісностей, що утворюються внаслідок їхньої діяльності). За способом організації й існування своєї "матеріальності" фонетична і мисленнєва сутності утворюють членоподільні єдності, а сутність, яка відчуває ("чувствующая") – єдності нечленоподільні. Отже, структуротворення і прояви структури різні: звукова форма як сутність об'єднується з мисленнєвою сутністю за ознакою (на підставі) членоподільності. Цілісність і членованість – обов'язкові риси звукової форми мовленнєвих одиниць, що виражають результати мисленнєвої діяльності мозку як пізнавального процесу, бо це передусім мисленнєвий процес. Відчуття – попередня сходинка цього процесу. Звукові форми, що виражають почуття, є цілісними, але нечленованими (переважно!) єдностями. Змістова сутність породжується мисленнєвою, і в цьому плані вихідним є членування змістова. Членування звукових цілісностей є залежним, похідним.

Немає сумніву в тому, що характеристики й функції звукової сутності і звукової форми, про які йшлося вище, і про які йтиметься в повному тексті передмови, є надзвичайно важливими в мовному й лінгвістичному визначенні таких категорій, як фонема, слово, морфема, синтагма та ін. Одне з можливих визначень понять фонемі й фонології, а у зв'язку з ними й звукової форми мовлення в загальному мовознавстві й зокрема в українському, наведено у статті "Фонологія", запропонованій читачеві у цьому числі "Українського мовознавства".

1. Бехтерева Н.П. Магия мозга и лабиринты жизни. – СПб., 1999;
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984;
3. Скалозуб Л.Г. Фонологія // Українське мовознавство. – 2007. – №

Наталія Вербич
Інститут української мови НАН України

ІНТОНАЦІЙНА МОДЕЛЬ НАУКОВОЇ ДОПОВІДІ (НА ПРИКЛАДІ ЧАСТОТНИХ ХАРАКТЕРИСТИК)

Однією з основних ознак просодичного оформлення фрази є її частотна характеристика. Зміни частоти основного тону в реченні служать для мелодичного оформлення висловлення, для передачі семантичних відтінків, для об'єднання потоку слів у ціле, яке сприймається як фраза [3, с. 137].

Матеріал дослідження – тексти наукових доповідей, виголошених на наукових конференціях. Мета дослідження – визначити головні тональні характеристики усного тексту, що реалізує основні функції публічної промови – інформування (тексти I типу) та переконування (тексти II типу).

У дослідженні публічного мовлення при характеристиці частотного компонента інтонації ми враховували такі фізичні параметри: характер змін частоти основного тону у фразі; величину частотного максимуму фрази; частотний діапазон фрази; частотний рівень початку фрази й характеристику частотного інтервалу кінця фрази.

Характер інтонаційного контуру залежить від ядерного складу висловлювання, а також існування додаткових смислових центрів у межах фрази. Відзначимо, що в текстах I типу в некінцевих синтагмах зафіксовано майже всі наявні контури. Переважають при цьому висхідні контури різних видів (лінійний, ступеневий, випуклий) – 21% і висхідно-спадний контур – 20%. Ускладнені контури (висхідно-спадно-висхідний, рівноспадно-висхідний, рівно-висхідно-спадний та ін.) трапляються рідко. Для кінцевих синтагм найтиповішою визначено висхідно-спадну конфігурацію зміни руху тону – 30%, чимало фраз закінчуються рівно-спадним рухом ЧОТ – 25%. Синтагми з акцентно виділеним словом найчастіше мають висхідно-спадний рух тону (76%). У межах окремої фрази спостерігаємо змінність контурів, дуже рідко кілька сусідніх синтагм мають однакові переважно висхідні або спадні інтонаційні криві.

Для текстів II типу характерне зменшення видів контурів у некінцевих та особливо у кінцевих синтагмах. У кінцевих синтагмах значно переважає висхідно-спадний рух тону: 58%, дещо збільшується кількість висхідних контурів – 15% та суттєво зменшується відсоток спадних конфігурацій тону – на 15%. У некінцевих синтагмах найтиповішим є висхідно-спадний, висхідний та хвилястий рух тону. У синтагмах, що містять виділене слово, переважає висхідно-спадний (50%) або спадний (35%) рух тону. Спостережено, що у досліджуваних фразах (попри досить обмежений набір контурів) не зафіксовано випадків повторення однакових контурів у сусідніх синтагмах, поряд можуть траплятися висхідні або спадні контури, проте обов'язково або різних видів, або ж вимовлені в межах різних тональних рівнів.

Таким чином, загальна інтонаційна модель текстів обох типів схожа. Однак більшість досліджуваних фраз у текстах, що реалізують функцію переконування, характеризується стрімкішим висхідним рухом у межах передтакту, крутішим спадно-висхідним рухом у шкалі та переважно спадним рухом у ядрі. Така тональна структура адекватно реалізує логіко-семантичний зміст висловлювання, оскільки значні перепади ЧОТ у публічному мовленні зумовлені емоційно-вольовою настановою мовця, його намаганням певним чином вплинути на аудиторію, привернути її увагу до певної проблеми, спонукати до роздумів і под.

Наукова доповідь реалізована в межах середнього тонального рівня середнього та широкого частотного діапазонів. Фрази, реалізовані у вузькому діапазоні, взагалі не властиві для досліджуваного жанру.

У текстах, що реалізують функцію інформування, спостерігаємо зміність фраз, вимовлених у середньому (57%) і в широкому (43%) частотному діапазоні. Певних закономірностей у таких змінах не виявлено, єдиною характерною рисою усного тексту є вимова першої фрази тексту в широкому діапазоні. Середній діапазон текстів становить 15 пт (із коливаннями у фразах від 10 до 20 пт).

Синтагми в окремій фразі здебільшого реалізовані в середньому частотному діапазоні (65% реалізацій), синтагми, вимовлені у вузькому діапазоні (25%), здебільшого займають кінцеву позицію у фразі. Перші синтагми фраз та синтагми, що містять акцентно виділене слово, звучать переважно у широкому діапазоні.

У текстах, що реалізують функцію переконування, спостерігаємо певне звуження діапазону – до 13 пт із конкретними реалізаціями від 10 до 16 пт. Динаміка діапазону фраз представлена так: його розширення спостерігаємо в першій і ключовій фразах, а звуження – у фонових і попередніх до ключової.

Перша та остання синтагми більшості фраз (73% і 86% відповідно) характеризуються середнім частотним діапазоном. Синтагми, реалізовані у вузькому діапазоні, трапляються у середині фрази (27% випадків). Зміни ЧОТ у межах синтагм відбуваються лише на середньому й високому рівнях. Наявність контрастних перепадів ЧОТ у середині синтагм і фрази в цілому дозволяє слухачам чітко відчути центральне (за змістом) ядро думки, а також має велике значення для увиразнення певних моментів інформації, тобто сприяє впливовості текстів.

Отже, частотний діапазон фраз у текстах II типу дещо вужчий за такі ж показники у текстах I типу. У характеристиці діапазону переконувальних текстів відзначено піднесення верхньої частотної межі (максимальних показників) і нижньої (мінімальних показників). Таким чином, спостерігаємо одночасне зміщення діапазону в напрямі до верхніх частотних меж.

У текстах I типу початкові ненаголошені склади зазвичай вимовлено рівним тоном на середньому рівні, рідше спостерігаємо незначне підвищення тону, але так само у межах середнього рівня. Першому наголошеному складу властивий плавний підйом тону на середньому, рідше на високому, рівні. Рух тону в шкалі найчастіше спадний або висхідно-спадний, трапляються випадки спадно-висхідно-спадного контуру. Наголошені та ненаголошені склади у шкалі розташовані на одному, середньому, тональному рівні у вузькому або середньому діапазоні. Ненаголошені склади можуть бути дещо нижчі за тоном, ніж попередні наголошені, а наголошені утворюють ряд на середньому тональному рівні. Наголошений склад ядра характеризується висхідним, висхідно-спадним і (рідко) спадним та рівним рухом ЧОТ із малою і середньою швидкістю зростання та середньою швидкістю спаду тону. Діапазон ядра, порівняно з діапазоном шкали, має тенденцію до незначного звуження. Наголошений склад смислового центру фрази (акцентно виділене слово) маркується середнім тональним рівнем у вузькому діапазоні. Максимально

високий рівень тону виділеного слова досягається абсолютною величиною тону (відносні показники ЧОТ наголошених складів смислового центру близькі до 1, крім цього, вони суттєво не відрізняються від показників сусідніх наголошених складів). Зміни ЧОТ у затакті позначені загальним плавним рухом – на початку реалізації ЧОТ ближча до верхньої межі (особливо на наголошеному голосному), у кінці – до нижнього рівня. Крива ЧОТ відзначається, таким чином, спадним характером. Вона може також мати майже рівний рух із незначним кінцевим спадом.

У текстах II типу початкові ненаголошені склади мають вищий рівень, ніж такі ж склади у текстах I типу. Для першого наголошеного складу характерне певне (часто – різке) підвищення рівня вимови. Більшість таких складів реалізовано на високому тональному рівні; у 35% випадків перший наголошений склад за ЧОТ є максимальним у фразі. Найвищий рівень початкових складів, як ненаголошених, так і першого наголошеного, характеризує ключові фрази таких текстів. Конфігурації руху тону в шкалі різноманітніші, ніж у таких же позиціях у текстах I типу, переважають при цьому спадні та висхідні типи руху ЧОТ (43% і 33% відповідно). У сусідніх синтагмах рух тону в шкалі зазвичай не повторюється. Рівень шкали визначаємо як високий; лише у 30% випадків – середній (переважно у межах високої зони реалізації); діапазон шкали може бути середнім або широким. Рух тону ядра представлено двома видами: спадним – 62% і висхідним – 38%. Спостережено, що спадний характер тону на наголошеному складі смислового центру надає мовленню впевненості і значущості сказаного [1, с. 156]; висхідний тон є ознакою смислової незавершеності, певним актуалізатором уваги співрозмовника до наступного мовленнєвого сегмента, в якому повинно реалізуватися смислове завершення думки [2, с. 86]. Порівняння спостережень аудиторів і результатів аналізу інтонаційних контурів дозволили зробити висновок про те, що поєднання спадної ступеневої або лінійної шкали з високим спадним або висхідно-спадним тоном на ядрі утворюють особливий ритм фраз, надають їм значущості та переконливості. Використання таких інтонаційних моделей підсилює значення логічного висновку, передає загальнозмістові відношення причин і наслідків.

У ключових висловлюваннях спадний рух тону ядра зазвичай повторюється в кількох сусідніх синтагмах у межах окремої фрази. Така повторюваність створює послідовність синтагм з ідентичною інтонаційною структурою, що, безперечно, ритмізує фрази. Наголошений склад акцентно виділеного слова позначено високим або середнім висхідним і середнім спадним тоном у звуженому діапазоні. Діапазон наголошеного складу ядра у 60% ширший за діапазон наголошених складів шкали, у 27% порівнювані показники однакові.

Відомо, що важливим інструментом створення експресії тексту є наявність тонального виділення складів. У текстах II типу мовець часто використовує прийом, коли високий рівень тону виділеного слова досягається не лише абсолютною висотою тону (як у текстах I типу), а й через пониження тону попереднього й наступного наголошених складів.

Рух тону в загатті позначений загальним спадом (спостерігаємо спадну криву всіх можливих видів – лінійну, ступеневу, випуклу).

Результати аналізу частотних характеристик дозволили зробити висновок про певні тенденції щодо місця реалізації частотного максимуму досліджуваних фраз. Так, у текстах, що реалізують функцію інформування, частотний пік характеризує 1-й наголошений склад фрази (50%) або ядерний склад (50%). Показники максимальних значень ЧОТ у різних фразах характеризуються значною варіативністю. Певних закономірностей у збільшенні або зменшенні досліджуваних показників не виявлено.

У текстах, що реалізують функцію переконування, висотнональний максимум реалізується зазвичай на ядерному складі, незалежно від його місця у фразі (синтагмі), – 75% реалізацій. Рідше (25%) максимальне значення ЧОТ характеризує перший наголошений склад фрази, що є характерною ознакою оформлення структурно-інформаційного контуру розповідних висловлювань, яким властивий підвищений частотний рівень у початковій позиції. У ключових фразах максимум ЧОТ реалізується лише на ядерному складі. Загалом для текстів II типу характерною ознакою є поява великої кількості акцентно виділених слів. В одній фразі може бути кілька ієрархічно організованих логічних центрів і певна кількість емоційно виділених слів або синтагм. У такому випадку в одній фразі спостерігаємо появу кількох (до трьох) значень ЧОТ близьких до максимальної величини. Максимальні показники різних фраз рідко суттєво протиставлені один одному за рівнем, часто спостерігаємо певну їх повторюваність у кількох сусідніх фразах. Спостережено тенденцію до зменшення максимальних значень ЧОТ у фразах, що стоять перед ключовими. Максимальне значення ЧОТ ключових фраз зазвичай більше, ніж показник першої фрази.

Отже, інтонаційну модель текстів, що реалізують функцію інформування, за змінами ЧОТ можна представити так: поступове піднесення на початкових ненаголошених складах, певне (плавне) підвищення на першому наголошеному, змінність різнотипових конфігурацій тону в межах шкали, підвищення на ядрі та поступовий спад (можливо, з незначними підвищеннями) або рівний тон на заядерній частині. Максимальний пік ЧОТ локалізується в межах першого наголошеного складу фрази або наголошеного складу виділеного слова.

У текстах, що реалізують функцію переконування, спостерігаємо різкіші зміни ЧОТ на різних ділянках фрази, зокрема різкіший підйом на початку фрази, наявність різних конфігурацій тону в шкалі, повторення спадного руху тону на ядрі, локалізацію максимального значення ЧОТ переважно на головному наголошеному складі, поступовий спад на загатті. Особливістю таких текстів є спад просодичних характеристик у напрямі до ключових фраз та контрастне протиставлення частотних показників фонових та ключових фраз.

1. Борисюк І.В. Телебачення і радіо – дітям // Інтонаційна виразність звукового мовлення засобів масової інформації. – К., 1994. – С. 124-174; 2. Борисюк І.В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. – К., 1990; 3. Типологія інтонації мовлення. – К., 1977.

ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТОНАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ ВІРШОВОГО МОВЛЕННЯ: СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ

Інтонація є невід'ємною онтологічною властивістю мовлення. "Просодичні ознаки є первинними щодо сегментних засобів онтологічно, а також виступають провідними при сприйнятті та розпізнаванні мовлення" [2, с. 1]. Актуальною видається і роль інтонації в сучасних розробках синтезаторів штучного мовлення за текстом, що становить процедуру перетворення вхідного орфографічного тексту в потік звуків мовлення [4]. Оформлення інтонації мовлення при такому синтезі виокремлюється у просодичний процесор, який генерує фізичні параметри інтонації й виконує процедуру накладання готових інтонаційних моделей на визначену звукову послідовність. У цій статті ми робимо спробу класифікації таких інтонаційних моделей (інтонаційних типів синтагм) у функціональному аспекті.

Функціональний аспект розгляду інтонації зорієнтований на її комунікативну роль, оскільки "комунікативна функція інтонації є найголовнішою, якій підпорядковуються інші функції — логічна, синтаксична, модальна, емоційна, стилістична, функція актуалізації висловлення" [6, с. 3]. При синтезі мовлення за текстом інтонація виконує роль увиразнення, а іноді й окреслення (коли значення висловлень можна розрізнити лише за інтонацією) комунікативної спрямованості фрази, що забезпечує розбірливість синтезованого мовлення та його наближеність до природного. У такому контексті метою розгляду інтонації у функціональному аспекті є встановлення механізмів оформлення різної комунікативної спрямованості фраз у мовленні через опис формальних характеристик інтонації (показників частоти основного тону) та моделюванні на їхній основі інтонаційних типів синтагм. Інтонаційним типом синтагми, на нашу думку, слід вважати тип співвідношення величин тону протягом відрізка мовлення, що здатний протиставити несумісні в одному контексті значеннєві відмінності висловлення з однаковою синтаксичною будовою і лексичним складом.

З функціонального погляду конкретне інтонаційне оформлення мовлення узагальнюється до усереднених інтонаційних типів синтагм, які виражають уявно середньостатистичний тип комунікативної спрямованості. Використання усереднених моделей інтонації у програмах синтезу штучного мовлення впливає на якість звучання тексту. Одним зі способів підвищення природності синтезованого мовлення є звернення до індивідуалізованих рис інтонаційного оформлення [5]. Таким чином, вивчення функціонального аспекту інтонації потребує розширення, а саме: встановлення не лише узагальнених мовних інтонаційних правил оформлення мовлення, а й урахування суб'єктивних варіантів їх відтворення.

Експериментальним матеріалом дослідження є аудіозаписи українського віршового мовлення на основі поезії Ліни Костенко у виконанні грех дикторів (диктори Валентина (В.), Марина (М.), Оксана (О.)). Обсяг запису – 20 строф для кожного диктора (розмір – п'ятистопний ямб). Вибір інтонаційного матеріалу з віршового мовлення зумовлений цікавістю до особливостей інтонації віршового мовлення та проблемою його синтезу як особливої форми функціонування мови і не пов'язаний з попереднім аналізом текстів з метою виявлення усіх можливих інтонаційних типів мовлення та всебічного їх представлення у дослідженні.

Інтонація реалізується в мовленнєвому відрізку, який у конкретному вимовлянні є інтонаційно неподільним. Отже, постає питання про членування мовлення на такі відрізки. Інтонаційні одиниці розглядаються лінгвістами на базі висловлення (Л. Щерба [8, с. 122], А. Багмут [6, с. 11], І. Торсуєва [7, с. 25]) або на базі синтагми (О. Бризгунова [3, с. 97], Б. Лобанов, В. Волошин [4, с. 256]). Це зумовлено різними підходами до аналізу: по-перше, інтонація реалізується у висловленні як комунікативно завершеному відрізку мовлення (увага до комунікативної ролі інтонації в мові), по-друге, інтонація реалізується в синтагмі як "фонетичній єдності, що виражає єдине смислове ціле в процесі мовлення-мислення" [8, с. 81] (увага до формальних та семантичних параметрів інтонації в мовленні). Відповідно до такого розуміння у класифікаціях інтонаційних одиниць взято за основу граматичну оформленість, інтонаційні параметри та комунікативне спрямування висловлення або синтагми.

Завданням нашого дослідження відповідає таке положення: "сегменти, на яких реалізуються одиниці інтонації, що мають комунікативну функцію, є синтагми. <...> Синтагма не є одиницею мови, а сегментом, що реалізує комунікативні інтонаційні одиниці" [7, с. 89]. На основі досвіду мовознавців та результатів нашого дослідження ми здійснили спробу створити класифікацію інтонаційних одиниць за їх функціонально-комунікативною спрямованістю з опорою на рух основного тону, що найбільше задовольняє потреби індивідуалізованого синтезу українського мовлення за текстом. З цієї метою було здійснено розмежування поняття "комунікативний тип" та "інтонаційний тип". Так, комунікативний тип співвідноситься з певним комунікативним завданням і стосується всього висловлення (фрази) в цілому (напр., розповідні, питальні, спонукальні, окличні комунікативні типи). Інтонаційний тип співвідноситься з певними формальними характеристиками, які стають виразником комунікативного значення, і стосується він синтагми.

Для забезпечення можливості порівняння між собою конкретних інтонаційних контурів різних синтагм та узагальнення їх до рівня інтонаційних типів було проведено процедуру стилізації інтонаційних контурів, тобто представлення руху основного тону синтагм у схематичному вигляді на графіку. "Стилізація проводилася на підставі того, що найбільш інтонаційно інформативними ділянками синтагми є інтонаційні центри (ядра) акцен-

тних груп синтагми, тобто їх наголошені голосні" [5, с. 9]. Таким чином, інтонаційна схема синтагми була описана десятьма вимірами частоти основного тону (ЧОТ): дві точки – значення ЧОТ на перед'ядрі, шість точок – значення ЧОТ на наголошеному голосному (ядрі), дві останні точки – значення ЧОТ на заядрі [5, с. 9]. На основі показників частоти основного тону створено такі стилізовані інтонаційні контури для опису інтонаційних типів: усереднені (схематичне зображення руху основного тону в Гц – для аналізу інтонації мовлення одного диктора) та нормалізовані (схематичне зображення руху основного тону у відносних одиницях – для зіставлення результатів аналізу мовлення різних дикторів).

Отже, на основі функціонального аспекту в експериментальному матеріалі було виявлено такі інтонаційні типи синтагм (за критерій класифікації взято неможливість взаємозаміни інтонаційних типів синтагм в одному контексті без порушення фонетичної і семантичної єдності висловлення):

– **завершеність** – характеризує синтагму, що входить до розповідних висловлень, становить ціле висловлення або його частину, стоїть перед такими розділовими знаками, як крапка, кома, двокрапка, тире, крапка з комою; часто інтонація завершеності реалізується на цілому рядку (вірші), незалежно від синтаксичної структури висловлення, зумовлюючись ритмічною природою віршового мовлення. Наприклад: *Він ходить по росі. І тільки степ;*

– **перелік** – характеризує синтагму, що входить до розповідних висловлень, є частинами висловлення, які виражають поняття одного порядку, що перераховуються через кому. Наприклад: *Усохли верби, вижовкли рови;*

– **вставленість** – характеризує синтагму, що становить частину висловлення, яка кваліфікується як вставне слово у висловленні, відокремлене розділовими знаками (комами). Наприклад: *Він, може, чує луни голосів;*

– **незавершеність** – характеризує синтагму, що може входити до складу будь-яких висловлень, становить собою семантично неповну його частину, яка потребує пояснення наступними синтагмами. Наприклад: *за цю потребу слова, чує луни голосів;*

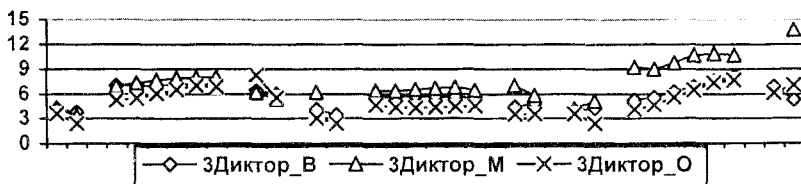
– **запитання** – характеризує синтагму, що входить до складу питальних висловлень і реалізує інтонацію питання. Наприклад: *Ви де? Куди ти ділась;*

– **оклик** – характеризує синтагму, що входить до складу окличних висловлень і виголошується з більшим емоційним забарвленням. Наприклад: *не взискуй гіркого меду слави!*

Кожен інтонаційний тип синтагми характеризується такими формальними ознаками (характеристиками частоти основного тону):

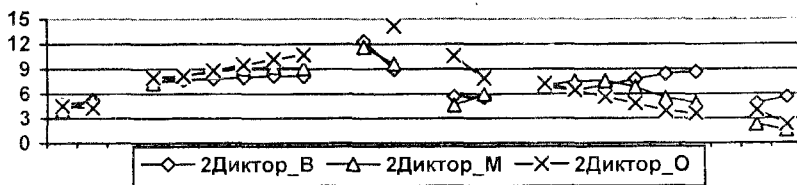
– **завершеність**: для інтонації завершеності в цілому характерний спадний тон. Перша акцентна група вимовляється на високо-середньому рівні, далі з кожною акцентною групою рівень тону спадає до останньої

високому рівні тону, з кожною наступною акцентною групою тон спадає до останньої акцентної групи, яка у свою чергу характеризується висхідним тоном. Зростання тону на наголошеному голосному останньої акцентної групи свідчить про незавершений характер синтагм і пов'язує їх з наступними синтагмами, забезпечуючи смислову та інтонаційну єдність висловлення. Відносний діапазон синтагм незавершеності не набагато перевищує 1, що свідчить про переважно нейтральну вимову цього інтонаційного типу;

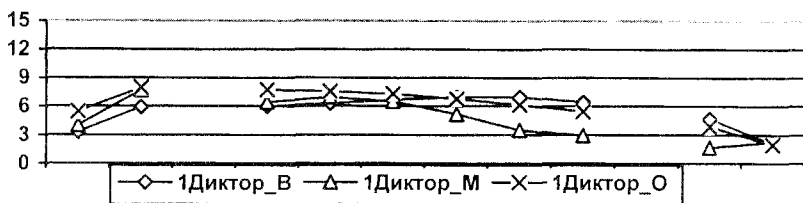
(синтагма з трьох акцентних груп, напр., *за цю потребу слова*)

– **запитання**: для інтонації запитання синтагм, представлених у досліджуваному матеріалі, характерний спадний тон. Залежно від логічних акцентів мовець засобами підвищення/зниження рівня основного тону виділяє ту чи іншу акцентну групу в синтагмі, на якій реалізується інтонація запитання. У спеціальних питаннях пік ЧОТ припадає на питальне слово, незалежно від його положення в синтагмі. У загальних питаннях пік ЧОТ припадає на ту акцентну групу синтагми, яка безпосередньо містить запитання. Загальний діапазон синтагм запитання є досить широким, відносний діапазон помітно більший від 1, що свідчить про підвищену емоційну забарвленість цього інтонаційного типу у віршовому мовленні (питальні висловлення функціонують у віршовому мовленні переважно як риторичні питання);

(синтагма з двох акцентних груп, напр., *Ви де?*)

– **оклик**: для інтонації оклику в цілому характерний спадний тон, за контурами вона повторює інтонацію завершеності, але вимовляється на вищому рівні основного тону. Відносний діапазон синтагм оклику перевищує 1, що підтверджує властиву цьому інтонаційному типу емоційну забарвленість. Подібно до питальних, окличні висловлення в поетичному мовленні функціонують переважно як риторичні фігури.

(синтагма з однієї акцентної групи, напр., *Воскресни!*)

Дослідження матеріалу у трьох дикторських реалізаціях показує, що хоча "мовець не створює інтонацію, а використовує її суспільно відпрацьовані форми" [6, с. 6], однак існують індивідуальні особливості інтонаційного оформлення мовлення, виявлення яких є важливим для забезпечення вищого ступеня природності звучання синтезованого мовлення. На основі аналізу мовлення трьох дикторів можна зробити такі висновки:

– кожен диктор членує мовленнєвий потік на синтагми залежно від власної інтерпретації семантики висловлення, послуговуючись при цьому засобами (пауза, різка зміна мелодичної кривої, ритм), які використовує індивідуально більшою чи меншою мірою;

– до загальномовних інтонаційних параметрів, які реалізовує мовець, належать: характер руху мелодичної кривої, пік частоти основного тону в синтагмі (не позначеній логічним наголосом). Найменш варіативними щодо індивідуальних реалізацій за характером руху основного тону виявилися інтонаційні типи **завершеність** та **оклик**, найбільше позначений індивідуальним варіантом оформлення інтонаційний тип **незавершеність**;

– до індивідуальних інтонаційних особливостей належать: форма зміни частоти основного тону, точка зміни напрямку мелодичного руху, пік частоти основного тону в синтагмах, позначених логічним наголосом, загальний діапазон інтонаційних типів (залежить від ступеня емоційності виголошення, що надається самим диктором);

– у синтагмах, позначених логічним наголосом, кожен диктор індивідуально обирає слово для виділення логічним наголосом залежно від свого комунікативного завдання та мовленнєвої інтенції. Найбільше логічним наголосом у віршовому мовленні позначені інтонаційні типи дво- та чотириакцентних синтагм, логічним наголосом виділяється переважно друга, рідше четверта акцентна група синтагми. Це можна співвіднести з ямбічним розміром віршового мовлення в експериментальному матеріалі.

Отже, на основі функціонального аспекту розгляду інтонації у віршовому мовленні було виділено 6 інтонаційних типів синтагм: **завершеність**, **перелік**, **вставленість**, **незавершеність**, **питання**, **оклик**. Кожен різновид має свої формальні (показники частоти основного тону, розділові знаки) та семантичні (комунікативна функція) характеристики, які дозволяють моделювати інтонацію визначеного інтонаційного типу для заданої звукової послідовності. Крім того, поряд із загальномовними ін-

тонаційними схемами розглянуто індивідуальні особливості інтонаційного оформлення мовлення, що надає більшій ролі мовцеві як джерелу мовлення і забезпечує вищий ступінь природності синтезованого мовлення. Це дозволяє застосовувати результати дослідження при розробці інтонації віршового мовлення для індивідуалізованого синтезу українського мовлення за текстом.

Функціональний аспект розгляду інтонації мовлення потребує розширення напрямів дослідження в питаннях ритму у віршовому мовленні та його впливу на інтонацію, темпу, логічного наголосу, пошуків його лексичних і граматичних маркерів у потоці мовлення. Для вирішення нових завдань варто зробити порівняння результатів цього матеріалу з подібними результатами для прозового і спонтанного мовлення.

1. Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П. Інтонація як засіб мовної комунікації. – К., 1980; 2. Берковець В.В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові. Автореферат дис... канд. філол. наук. – К., 2004; 3. Брызаунова Е.А. Интонация // Русская грамматика. – М., 1980. – Т.1. 4. Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика: Навч. посібник. – Суми, 2004; 5. Людовік Т.В. Інформаційна технологія синтезу індивідуалізованого мовлення за текстом. Автореферат дис... канд. техн. наук. – К., 2006; 6. Типологія інтонації мовлення. – К., 1977. 7. Торсуева И.Г. Интонация и смысл высказывания. – М., 1979. 8. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. Очерк французского произношения в сравнении с русским. Изд. 2-е. – Ленинград, 1939.

Валентина Робейко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РИТМИКО-ІНТОНАЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СИНТАГМИ (СИНТАГМАТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ ТЕКСТУ)

Усне мовлення є визначальним у процесі щоденного спілкування членів мовного колективу. Його вивчення дає наукову основу для висновків про структуру національних мов, про їхню динаміку й багатогранні функції в комунікації. Одним із важливих засобів вираження думки, а отже, засобів усномовної сфери спілкування, є інтонація.

Українську інтонацію досліджують багато вчених. Серед них – А. Багмут, Г. Олійник, І. Борисюк, Н. Плющ та інші. Із розвитком комп'ютерної лінгвістики активізувався ще один аспект інтонаційних досліджень – розробка правил синтагматичного членування тексту, створення інтонаційних контурів для синтезатора українського мовлення з метою забезпечення усномовної комунікації між комп'ютером та людиною.

Основна інтонаційна одиниця мови – синтагма. Це інтонаційно неподільний відрізок мовлення, що має певну семантичну єдність [3, с. 98].

Вивчення ритміко-інтонаційних особливостей української синтагми є актуальним і перспективним, оскільки забезпечить нас даними про побудову інтонаційних контурів української мови, сформує уявлення про інтонаційні закономірності загального плану та суто індивідуальні прояви української інтонації. Дослідження синтагми як основної ритміко-інтонаційної одиниці мовлення є основою для подальшого вивчення ритмічної та інтонаційної будови фрази, абзацу, тексту.

У статті зроблено спробу охарактеризувати українську синтагму з погляду синтагматичного членування фрази (на прикладі індивідуальних особливостей такого поділу для кількох дикторів).

Матеріалом дослідження слугують звукові записи мовлення п'ятьох дикторів. Це ізольовано вимовлені фрази (понад 500), дібрані з різних стилів (усі тексти було посегментовано на синтагми). Також – масив текстів, опрацьованих вибірково з метою перевірки отриманих результатів. З цією ж метою були використані синтезовані тексти. Дослідження було проведене за допомогою комп'ютерних програм для аналізу звукових сигналів (Praat, SFS/Wasp, Speech Analyzer, Cool Edit).

Для дослідження правил автоматичного членування мовленнєвого потоку було проаналізовано репродуковане мовлення художнього, наукового, розмовного стилів та стилю масової інформації. З метою виявлення загальних принципів поділу мовленнєвого потоку на синтагми всі тексти було досліджено без розподілу за функціональними стилями. Такий розподіл потребує окремого дослідження.

Синтагматичне членування мовлення (поділ мовленнєвого потоку на синтагми) – важливий структурно-організуючий принцип, за яким відбувається розбиття мовленнєвого потоку на групи слів, об'єднаних акцентно-ритмічними та семантичними зв'язками.

Синтагма може містити слово, словосполучення чи їх сукупність, мати різну довжину. Найкоротша синтагма складається з одного фонетичного слова, незалежно від того, до якої частини мови належить це слово. Нерідко синтагма складається з однієї частки, вигука або сполучника. Такі синтагми також є самодостатніми, оскільки виражають певні значення. Напр., */Соломон зробив домовину таку,/ що мурашок не виліз би з неї,/ та й каже:/ "Знаєте що,/ ану,/ лягайте ви,/ най я вижу,/ як вам буде пасувати,/ та й я тоді ляжу."/* (поділ диктора М.). Синтагма може вміщувати також і ціле речення, напр., */Тьху!/, /Ну хто зараз Джойса читає?!*

О. Бризгунова називає ті синтагми, які не можна почленувати на дрібніші мінімальними синтагмами [3, с. 168]. Вони не підлягають подальшому подрібненню, якщо враховувати синтаксичні зв'язки в тексті. В

¹ Для аналізу використано звукові записи дикторів Вл., Вр, М., Ол. та Ок., виконані в лабораторії експериментальної фонетики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка за допомогою програми цифрового запису SigRS в електронному вигляді.

українському мовленні це, наприклад, такі синтагми: */на синьому полі/, /синьо-жовтий стяг./* (поділ диктора М.). Інші синтагми, більші за обсягом, О. Бризгунова називає основними, оскільки вони передають тільки основне членування думки і тому їх виділення є необхідним [3, с. 168]. Наприклад, */Гербом став золотий лев/, /бомбардувати поверхню матеріалу/* (диктор Вл.).

Кількість синтагм в одній фразі може бути різною. Поділ фрази на синтагми залежить як від смислових, структурних характеристик мовленнєвого фрагмента, так і від індивідуальних особливостей вимови диктора. Розглянемо окремо критерії синтагматичного членування тексту та засоби, за допомогою яких воно здійснюється.

Засобом синтагматичного поділу є переважно пауза (включно з заповненою паузою). Пауза – перерва в артикуляції – найбільш поширений (але не єдиний) засіб членування мовленнєвого потоку. За відсутності паузи між синтагмами виникає безпаузний стик, який створюється за допомогою контрасту тонів, наголосів, руху та діапазону частоти основного тону, темпу мовлення тощо (психологічна пауза).

Основний критерій членування тексту на синтагми – семантичний. "Синтагматичне членування в мовленні базується на семантично-паузальній основі, тобто на наявності певного значеннєвого блоку висловлення як семантичної структури й такого маркера, як сприймана (фізична, об'єктивно існуюча або ж нульова) пауза" [1, с. 45].

Членування фрази на синтагми, більш або менш детальне, відображає думку мовця в конкретній ситуації. Ту саму фразу можна поділити на різну кількість синтагм. Наприклад: */Гербом став золотий лев на синьому полі/, прапором –/ синьо-жовтий стяг./* (диктор Вл.), */Гербом став золотий лев/ на синьому полі/, прапором –/ синьо-жовтий стяг./* (диктор Ок.), */Гербом/ став золотий лев/ на синьому полі/, прапором –/ синьо-жовтий стяг./* (диктор М.). Диктор Вл. не вкладає у своє повідомлення особливого змісту, диктор Ок. акцентує увагу на кольорах, а диктор М., виокремлюючи досить дрібні синтагми, передає важливість кожного слова у фразі.

Існують ще й інші причини, завдяки яким відбувається членування мовленнєвого потоку. Однією з них визнається фізіологія мовотворення (фізіологічний критерій): залежність поділу тексту на синтагми від вдиху/видиху. Відомо, що реалізація мовленнєвої дії відбувається під час видиху. Отже, обсяг максимального мовленнєвого сегмента перебуває в прямій залежності від максимальної тривалості видиху.

Синтагматичне членування зумовлене також і структурно-синтаксичними зв'язками в тексті. Група підмета найчастіше – це одна синтагма (*/великоруська епічна традиція/*), група присудка – інша (*/стоїть в генетичнім зв'язку/* – поділ диктора М.). Отже, в організації синтагми велику роль відіграє структурний (синтаксичний) критерій, який тісно пов'язаний із семантичним.

Рухливість синтагми щодо синтаксичної норми впливає на зміст словлювання. Кожен диктор залежно від ситуації та власного осмислення тексту визначає межу синтагми, часто порушуючи при цьому норми синтаксису. Наприклад, диктор Вр. досить часто відділяє за допомогою паузи останнє слово синтагми, не зважаючи на синтаксичні зв'язки в ній (*/із останньої/ мандрівки./, /чинити нам/ шкоду./, /присутні лише/ епізодично./*). У такий спосіб диктор, ставлячи логічний наголос на відділеному слові, змінює семантику синтагми.

Часто різні варіанти членування тексту на синтагми змінюють синтаксичну функцію якогось зі слів. Напр., */бригади армії/ УНР./* (диктор М.) і */бригади/ армії УНР./* (диктор Ок.). За допомогою паузи та інтонації в першому випадку диктор надає слову *армії* роль означення (прикладки), а в другому – воно виконує функцію непрямого додатка.

Але зазвичай утворення різних синтаксичних зв'язків – не обов'язковий наслідок різного синтагматичного членування. Напр., у фразі *Я оглянув залишену ним грамоту небесного кольору з золотими письменами на ній, вже без особливих емоцій прореагував неакуратний підпис <...>*, яка була запропонована дикторам для прочитання без розділових знаків, обставину *на ній* вони віднесли до різних синтагм (*/я оглянув залишену ним грамоту небесного кольору/ з золотими письменами на ній./* *вже без особливих емоцій/ прореагував неакуратний підпис – /* (диктор Ок.) і */я оглянув залишену ним грамоту небесного кольору/ з золотими письменами,/ на ній вже без особливих емоцій/ прореагував неакуратний підпис – /* (диктор М.)). Таким чином, обставину було віднесено до різних граматичних основ, отже, змінився її зміст.

Ще одним критерієм синтагматичного членування мовлення для дикторів є пунктуаційний критерій – наявність у начитуваному тексті розділових знаків. Особливо важливим цей критерій є тоді, коли диктор озвучує текст уперше. Оскільки для дослідження було використано звукові записи не спонтанного мовлення, а репродуковані зразки прочитаних текстів, розглянемо на конкретних прикладах вплив пунктуації (або її відсутності) на синтагматичне членування тексту.

Для всіх дикторів за наявності розділового знака в тексті пауза (зазвичай фізично виражена) майже завжди визначається цим розділовим знаком.

У дослідженому масиві фраз виявлено лише кілька випадків, коли на місці розділового знака відсутня пауза. Це, наприклад, такі синтагми: */Ой, пане,/ /і, перетворившись на радіоактивну./* (випадок спільний для всіх дикторів), */так звана, заповідна зона./* Найбільше випадків відсутності паузи на місці розділових знаків спостерігаємо в дикторів Вл. та Ол. Але приклади, виявлені в диктора Вл., трапляються й в інших дикторів, а приклади диктора Ол. в інших дикторів відсутні. Отже, для цього диктора розділові знаки не є вирішальним чинником синтагматичного членування. Сполучення "еднальний сполучник + дієприслівниковий зворот" є таким, що утворює єдину синтагму в усіх випадках, які трапля-

ються в розглянутих текстах. Відсутність паузи після вигуку, що є індивідуальною особливістю поділу на синтагми тексту для диктора Ок., можна пояснити семантикою, вкладеною у вислів.

Межа між двома синтагмами за умови відсутності розділових знаків проходить^{*}:

– перед особовою формою дієслова, а також перед часткою *не* при заперечній формі дієслова (напр., */вітчизняні реформатори/ не мали достатнього досвіду/*, */Основою кожної релігії є віра/* – поділ диктора М.);

– перед прийменниками (напр., */таких глобальних перетворень/ у сфері управління економікою/*, */уповноважені об'єднаних наркоматів/ при уряді України/* – поділ диктора Ок.);

– перед сполучниками (напр., */Тут проводилися конференції та семінари/*, */знижує їх наукову/ і практичну цінність./* – поділ диктора Вл.);

– перед формою родового відмінка (напр., */забезпечуючи генерацію на ній/ плазми металу/*, */у розробці проектів/ таких глобальних перетворень/* – поділ диктора Ок.);

– перед формою знахідного відмінка (напр., */натягнувши втоптани в пісок/ майку і шорти/*, */Фелісі вловила на обличчі лікаря/ похмуре відолення./* – поділ диктора М.);

– перед інфінітивом (напр., */Установка дала змогу/ бомбардувати поверхню матеріалу/*, */Адже ми не можемо дозволити собі/ спростувати таку можливість./* – диктор М.);

– перед власною назвою (напр., */належать видатному французькому гуманісту/ Франсуа Рабле –/* – диктор М.);

– перед числівником (напр., */якби не з'явилися оті злополучні/ п'ятишість книжок./* – диктор М.);

– після прислівника на початку синтагми (напр., */Поряд/ з інтенсивною науковою діяльністю/* – диктор Ок.) та перед прислівником усередині синтагми (напр., */Але для досліджень/ уже немає умов./* – диктор М.);

– перед формою давального, орудного, називного відмінка (напр., */багато уваги приділяє/ видавничим справам./*, */бомбардувати поверхню матеріалу/ потоками іонів./* – диктор Вл., */на Соловках були ув'язнені/ відомі українські діячі./* – диктор Ок.);

– між частинами складеного числівника (напр., */одна тисяча/ дев'ясот тридцятих років/* – диктор Вл.) та ін.

Межу між синтагмами за умови відсутності в тексті розділового знака можна визначити, знаючи середній обсяг синтагми для певного диктора та спираючись на загальні правила синтагматичного членування для таких випадків. Поряд із загальними правилами існує ряд індивідуальних закономірностей, що є актуальними тільки для одного з дикторів.

^{*} Подано лише найголовніші правила. За умови наявності в одному відрізку тексту кількох чинників перевага надається тому, що міститься вище у списку.

Отже, можна визначити найбільш оптимальну довжину синтагми (у фонетичних словах) для кожного з дикторів. Такий обсяг синтагми визначаємо не на основі всіх проаналізованих синтагм, а на основі синтагм, що виділяються диктором без наявності в начитуваному тексті розділових знаків. Адже саме розділові знаки визначають велику кількість одно- та двослівних синтагм.

Оптимальний обсяг синтагми для дикторів Вл. та Ок. – два-три фонетичні слова, для М. – три фонетичні слова, для диктора Вл. – чотири фонетичні слова, для Ол. – чотири-п'ять фонетичних слів.

Дослідивши поділ тексту на синтагми для кількох дикторів, можемо говорити про кілька критеріїв поділу дикторами фраз на синтагми: семантичний (на основі значень, які диктор вкладає в конкретні фрази), фізіологічний (можливості артикуляційного апарату людини), синтаксичний (на основі синтаксичних зв'язків у тексті) та орфографічний (наявність розділових знаків). Це дає підстави вважати синтагму до певної міри рухливою одиницею.

Членування мовленнєвого потоку на синтагми здійснюється за допомогою пауз (також і заповнених різними звуками), дихальних пауз (шуми, що виникають в кінці видиху й на початку нового вдиху) та безпаузних стиків.

Матеріал цієї статті містить лише частину фонетико-експериментального дослідження ритміко-інтонаційних характеристик української синтагми. Особливої уваги потребують питання мелодики, синтагматичного й логічного наголосу в синтагмі, реалізації фразового наголосу в синтагмі, характеристика темпу, тривалості пауз різного рівня, інтенсивності, тембру тощо.

1. *Багмут А.Й.* Інтонація спонтанного мовлення. – К., 1985; 2. *Багмут А.Й.* Семантика і інтонація в українській мові. – К., 1991; 3. *Брызгунова Е.А.* Інтонация. // Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – С. 96 – 122.; 4. *Брызгунова Е.А.* Практическая фонетика и интонация русского языка. – М., 1963; 5. *Людювик Т.В.* Інформаційна технологія синтезу індивідуалізованого мовлення за текстом. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук. – К., 2006.; 6. *Людювик Т.В.* Моделювання просодичних характеристик для синтезатора українського мовлення. // Автоматизовані системи управління та прогресивні інформаційні технології. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 111 – 126.; 7. Типологія інтонації мовлення. – К., 1977; 8. *Щерба Л.В.* Фонетика французького языка. – М., 1953.

Оксана Руденко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПАУЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

Аналіз поетичного мовлення у фонетичному аспекті, а саме у сфері паузального членування, є важливим як для фундаментального, так і для прикладного мовознавства. Використання об'єктивних акустичних даних дозволяє вивести універсальні теоретичні закономірності функціонування просодичної системи. Крім того, всебічне дослідження особливостей паузи, що стало можливим завдяки новітнім технологіям і підхо-

дам, відкриває широкі перспективи у прикладній лінгвістиці, зокрема в галузі синтезу українського мовлення.

Інтонація як мовний засіб і як конкретна форма мовленнєвого прояву закономірно характеризується достатньою стабільністю, наявністю константних моментів і відношень [4, с. 57] для певної національної мови. Оскільки пауза є одним із найменш досліджених компонентів інтонації і зазвичай вважалася додатковим просодичним засобом (поряд із мелодикою, темпом, інтенсивністю, тембром), вона вимагає докладного аналізу. Цим визначається вибір напрямку нашого дослідження.

Матеріалом для дослідження є начитаний віршований текст обсягом 600 рядків (поезії Л. Костенко [7] розміру п'ятистопний ямб). Предметом аналізу виступає сукупність його просодичних, сегментно-фонетичних, морфологічних, семантико-синтаксичних характеристик.

Зважаючи на специфіку віршованого мовлення порівняно з прозовим, необхідно враховувати такі його особливості:

– підпорядкованість структури поетичного мовлення певному композиційному закону – відомій послідовності наголошених і ненаголошених складів, вираженій у метрі (у прозі – довільне розташування ритмічних структур, що визначається лише смисловим завданням і виражальною конструкцією);

– виникнення віршового ритму внаслідок взаємодії вихідного звуково-го матеріалу з метричним завданням (ритм прози не передбачає узгодження з метром);

– співвідносність віршів (відрізків почленованого мовлення) між собою за обсягом, визначення порядку їх чергування художнім законом.

Дослідники погоджуються з тим, що специфіка поетичного мовлення в найсуттєвіших своїх рисах визначається саме просодичними властивостями тієї чи тієї національної мови. Тому наше дослідження зорієнтоване на визначення цих властивостей та використання отриманих даних для підвищення рівня природності штучного мовлення, що на сьогодні є важливою проблемою синтезу.

Пауза найчастіше визначається як "перерва в мовленні, якій акустично зазвичай відповідає припинення звучання, а фізіологічно – зупинка в роботі мовних органів" [1, с. 356].

Складність відношень перервності у звучанні і семантичного навантаження паузи спонукає науковців поділяти паузи зв'язного мовлення на темпоральні (характеризуються відрізком нульової інтенсивності) і нетемпоральні (логічні та психологічні). Проте оскільки дослідження проводиться в аспекті акустичному, його об'єктом є лише темпоральні (фізичні) паузи [8].

Крім того, фізичні паузи аналізуються не лише на інтонаційних межах, а й усередині акцентно-ритмічних груп, об'єднаних певним інтонаційним малюнком, оскільки такі паузи також формують специфіку просодичної системи мови. Потрібно зауважити, що зазвичай під паузуванням розуміють закономірності, пов'язані з реалізацією пауз тільки на інтонаційних

межах. Таким чином, розглянемо два функціональні різновиди пауз: інтонаційні (граматичні) та неінтонаційні (а саме видільні).

Паузи схарактеризовано за місцем виникнення, тривалістю і заповненням. Позиції пауз розглядаються в акцентно-ритмічному та морфолого-синтаксичному аспектах, а також з погляду тривалості. Значення параметру заповнення взято за константу: відсутня фізична фонація.

Позиції та тривалість фактичних пауз (у мілісекундах) визначено на основі осцилограм, спектрограм і кривої руху основного тону. У позиціях перед зімкненими глухими приголосними тривалість паузи визначалася залежно від середньої довжини зімкнення (окремо в кожного диктора). Поряд із паузами в досліджуваному матеріалі наявні також змички (некомунікативні звуки артикуляторного походження), представлені на осцилограмі неперіодичними або квазіперіодичними коливаннями. Змички не належать до фізичних пауз, отже, не були об'єктом аналізу.

Одним із початкових етапів роботи було дослідження паузації в аспекті синтаксичної структури речення. За відносними позиціями всі паузи поділено на дві групи, відмінні за акустичним складом та функціонуванням: міжрядкові та внутрішньорядкові паузи. Перша позиція виявлена абсолютно в усіх випадках у досліджуваному матеріалі, незалежно від семантико-синтаксичної будови речень. Це дає підстави стверджувати, що такий вияв ритміки поетичного мовлення, як поділ на віршові рядки, виконує першорядну організаційну функцію і підпорядковує собі закономірності синтаксичного членування тексту. При творенні пауз усередині рядка диктори в основному спиралися на наявність чи відсутність розділових знаків, що відображають синтаксичні характеристики речень, оскільки текст для читання був представлений в орфографічному записі.

Загальна кількість позицій розділових знаків у досліджуваному тексті – 734. У процесі дослідження виявлено, що з них лише 69 випадків уживання розділових знаків не супроводжуються паузою, а в 665 позиціях синтаксична структура речення вимагає використання розділового знака і водночас зумовлює паузацію у прочитанні дикторами. З іншого боку, загальна кількість пауз становить 873, в тому числі й випадки вживання чи невживання на письмі розділових знаків.

Випадки, пов'язані з актуальним членуванням речення, проаналізовано через оточення пауз за частинами мови тільки тоді, коли диктор здійснює паузацію тексту за відсутності розділових знаків. В інших випадках моделі сполучень за частинами мови досить легко вирахувати за синтаксичною будовою речень або спираючись на орфографічний запис.

У процесі дослідження пауз за відсутності розділових знаків узято до уваги таку формально-лінгвістичну характеристику тексту, як фонетичний початок післяпаузальної частини рядка (голосний чи приголосний), залежно від чого паузи поділено на дві групи. Науковим підґрунтям аналізу за частинами мови стала теорія І. Кучеренка, який дієприкметники та дієприслівники відносить відповідно до прикметників і прислівників, не

виділяє модальних слів як окремого класу, а займенники розподіляє між іншими частинами мови. Ця класифікація найбільше відповідає принципам роботи синтезатора мовлення.

Дослідження пауз перед наступним приголосним початком включає два етапи. На першому етапі взято всю сукупність частин мови на відрізьку тексту від попередньої до наступної паузи (в межах одного віршового рядка), крім службових частин мови, які тільки синтаксично і граматично оформлюють значення самостійних.

Для другого етапу використано метод аналізу за безпосередніми складниками: згортання словосполучення до основного слова, що стає його представником, унаслідок чого отримуємо інваріантну структуру. Подальше спрощення структури передбачає стягнення однакових сусідніх частин мови (оскільки вони синтаксично однорідні, а тому дистантне слово не має впливу на характер паузи) та трансформацію сполучення слів до головного слова.

Таким чином отримуємо п'ять основних моделей, які можна вважати типовими для перед- і післяпаузальних частин віршових рядків розміру п'ятистопний ямб:

Таблиця 1. Моделі оточення пауз за частинами мови

	Передпаузальна частина		Післяпаузальна частина	
	Абс.	%	Абс.	%
N	38	71,7	19	35,85
N+V	6	11,32	14	26,42
V	6	11,32	10	18,86
Adj	2	3,77	6	11,32
Adv	1	1,89	4	7,55
	53	100	53	100

де **N** – іменники з означувальними словами, вираженими ад'єктивними частинами мови;

N+V – сполучення іменника і дієслова в будь-якій комбінації, включаючи випадки наявності в іменників і дієслів залежних ад'єктивних та адвербіальних слів;

V – дієслова із залежними словами;

Adj – прикметники;

Adv – прислівники.

Наводимо кілька прикладів різних комбінацій за частинами мови у віршовому рядку з паузою:

Сутемна синь 0,119 на бронзове чоло. – N/N

Взискуй терпіння 0,035 витримати все. – VN/VN

За те, що завтра 0,185 жде своїх натхнень. – Ad /VN

Несказане 0,169 лишлось 0,052 несказанним – Ni/Vi/Adj

От просто так – пливають собі 0,04 й пливають – V/V

Мосі дерев'яної 0,15 Венеції – Adj/N

Світ незбагненний 0,116 здалеку і зблизька – NAdj/Adv

Цінує розум 0,119 вигуки прогресу – VN/N

(Диктор В.)

Третій етап роботи – визначення фактичних комбінацій узагальнених сполук різних частин мови, що формують позицію паузи. Паузацію засвідчено у 13 випадках з 25 теоретично можливих. Не виявлено паузально-го членування таких комбінацій: **Adj/N+V**, **Adv/V**, **Adv/Adj**, **Adv/Adv**, **Adj/Adj**, **V/N+V** (у будь-якій послідовності). Це можна пояснити належністю деяких із них до однієї акцентно-ритмічної групи, яка не членується і фактично є підрядним словосполученням (зокрема **Adj/N+V**, **Adv/V**, **Adv/Adj**). Комбінації **Adv/Adv**, **Adj/Adj** гіпотетично можуть бути розділені паузою у випадку їх синтаксичної однорідності, але в аналізованому тексті вони відсутні в такій функції. Так само не зафіксовано сполучення **V/N+V**, що передбачає наявність двох предикативних центрів.

Обчисливши абсолютні значення пауз перед приголосним початком, робимо наступний крок – порівнюємо кількісні характеристики. Комбінаціями частин мови з найбільшою тривалістю паузи є **N/V**, **N+V/N** та **N+V/Adv** – в усіх наявні дієслова, тому можна зробити висновок, що дієслова та предикативні сполуки становлять цілісні синтаксичні актантні групи, які семантично і формально мають бути відокремлені від інших частин тексту. Наприклад:

Несказане 0,169 лишилось несказаним (Диктор В.)

І світить спека 0,249 ребрами моста (Диктор М.)

Світ незбагненний 0,116 здалеку і зблизька (Диктор В.)

Оскільки в українському синтаксисі переважають правобічні валентні зв'язки, то більш суттєвими для дослідження є післяпаузальні частини віршових рядків. У такій позиції найчастотнішими виявляються прикметники, прислівники та дієслівні групи. Це можна пояснити слабшими їх зв'язками з передпаузальною частиною, оскільки **Adj** і **Adv** рідше виступають центрами актантних груп і переважно є залежними словами. Іноді дієслово також відділене від означуваного суб'єкта.

Результати дослідження пауз перед голосним спростовують загальноприйняте твердження про те, що паузація всередині синтагми неможлива. При цьому передпаузальний звук не має визначального впливу (кількість голосних і приголосних закінчень передпаузальної частини приблизно однакова). Граматичні паузи, що розділяють синтаксичні актантні групи, утворюються виключно на інтонаційних межах. Якщо ж диктор виділяє значення слова або прагне вимовити його чітко й виразно, то робить перед ним неграматичну паузу. При цьому інтонаційний малюнок акцентно-ритмічної групи не порушується. Позиція перед словом на голосний може також співвідноситися з синтаксичною структурою речення, тому, подібно до позицій пауз перед приголосним, цей випадок потребує аналізу за частинами мови. Службові частини мови також ураховано,

оскільки серед функцій паузи на перший план виступає та, що бере до уваги їхню граматичну роль.

Наприклад:

Роздай плоди 0,224 і знову зацвітай (Диктор О.)

Нас 0,083 із металу виклепав модерн (Диктор М.)

За те, що вчора встигло 0,101 оддзвеніти (Диктор В.)

Найчастотніші вираження: сполучник і (виконує функції артикуляційної виразності та синтаксичного приєднання) та прийменники (виконують синтаксичну функцію утворення обставини чи додатка, які за семантикою мають бути відокремлені від предикативного центру речення).

Дослідження явища паузації в українському поетичному мовленні дає можливість поглибити фундаментальну базу теоретичних знань про формально-функціональні характеристики просодії. Так, експериментально було підтверджено ряд визначальних для української інтонації рис. Таким чином, проведене дослідження на матеріалі поезій Л. Костенко дозволяє зробити такі висновки:

1) реалізація пауз у поетичному мовленні системна;

2) поява пауз усередині рядка при відсутності розділових знаків залежить від морфолого-синтаксичної будови речень (реалізація пауз у 13 випадках із 25 теоретично можливих поєднань частин мови);

3) синтаксичні актантні групи, переважно дієслова і предикативні сполучки, не містять у собі пауз, але відокремлені ними від інших частин тексту;

4) післяпаузальна частина найчастіше формується з прислівників, прикметників та дієслівних груп (за відсутності пунктуації);

5) пауза може виникати в межах синтагми, не порушуючи її акцентно-ритмічної цілісності;

6) частотним є паузальне членування груп однорідних структур, поєднаних сполучником і, а також обставинних і додаткових сполук із прийменником.

Окрім співвіднесеності метричного закону з акцентно-ритмічною будовою сегментних одиниць (фонетичних слів, синтагм), великий вплив має сприйняття дикторами орфографічного запису тексту, фразове та логічне наголошення, індивідуальні особливості мовлення.

Певну складність становить розрізнення загальномовних інтонаційних особливостей поетичного мовлення та рис, що відображають індивідуальну манеру прочитання тексту дикторами. У наступних етапах дослідження доцільно збільшити кількість дикторів з метою відмежування тих особливостей їхнього мовлення, що є типовими.

Крім того, потрібно звернути увагу на варіативність манер прочитання саме поезії; важливим при цьому є визначення найбільш універсального варіанта, в якому виявлятиметься інваріант мовної системи.

Важливим завданням сучасної української фонетики є визначення особливостей української мови на тлі фонетичних систем інших мов сві-

ту, включення здобутків української лінгвістики у сфері синтезу мовлення в європейській та загальносвітовий науковий контекст.

1. Артёмов В.А. Экспериментальная фонетика. – М., 1956; 2. Багмут А.Й., Борисух І.В., Олійник Г.П. Інтонація як засіб мовної комунікації. – К., 1980; 3. Бондарко Л.В., Вербицька Л.А., Гордіна М.В. Основы общей фонетики. – Санкт-Петербург, 1991; 4. Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. – М., 1963; 5. Єлькіна Н. Восприятие функционального аспекта паузации носителями языка (на материале английской устной научной речи) // Українське мовознавство. – К., 2004. – № 32-33; 6. Задорожній Б.М. До питання про інтонацію в слов'янських мовах // Вопросы славянского языкознания. – Львов, 1953. – Кн. 3-я; 7. Костенко Л. Вибране. – Київ, 1989; 8. Кривнова О.Ф., Чардин І.С. Паузирование при автоматическом синтезе речи // Теория и практика речевых исследований (АПСО-99). – М., 1987.

Надія Ерреро Бікус
Київський національний лінгвістичний університет

АВТОМАТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ АНГЛІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ НА СКЛАДИ У ПРОГРАМІ АСАМ

Здатність людини до природного членування мовленнєвого потоку є універсальною рисою. Визначення закономірностей природного членування мовлення пов'язане з найменшою вимовною одиницею – складом – та асоціацією складів у фонетичні слова, синтагми і фрази. Склад є досить непростим феноменом: його дослідження довгий час спиралися на самоспостереження, а з появою інструментальних прийомів численні розвідки складу і його структури мали несподівані та навіть протилежні результати, такі, наприклад, як визнання складу фікцією або прийняття різних принципів складоподілу на матеріалі однієї мови. При цьому одні дослідники спиралися на досвід і чуття мовця (інтуїтивний складоподіл), другі – на фізичні параметри різних технічних прийомів фіксації мовлення, треті – на компроміс між фонетичною будовою і морфологічною структурою слова. Складність феномену й дала поштовх до формування теорій, які пояснюють природу складу в різних аспектах. Наприклад, усім відома *експіраторна теорія* Р. Стетсона, у якій склад відповідає одному видиху протягом вимови певного звукосполучення [9, с. 94]. Інша теорія, яку визнає більша кількість дослідників, – *сонорна теорія* складу Отто Есперсена, в основу якої вчений поклав критерій утворення голосу, пов'язаний з квазіперіодичною активністю голосових зв'язок, й започаткував відповідне поняття сонорності.

Проблема складу також була ґрунтовно розглянута Л. Щербю. Вчений сформулював теорію *м'язового напруження*, що розвивається дугоподібно і відповідним чином розподіляє силу артикуляції між елементами одного вимовного зусилля [5]. Лінгвіст і психолог М. Жінкін запропонував теорію *шумів* [1, с. 96]. Усі ці теорії розглядають склад на акустичному й артикуляційному рівнях, тобто враховують аспект породження.

Функціональний аспект складоподілу пов'язаний із морфологічними критеріями мовленнєвого членування. Наприклад, Т. Міщенко запропонувала таку структуру морфологічного членування слова на склади англійської мови, як "префікс + корінь + суфікс + закінчення (флексія)", за яким ця морфологічна структура слова розглядається лише в плані зіставлення з його силабічною фонетичною структурою [3, с. 28-31]. Вона подає списки односкладових та двоскладових префіксів (**a-, be-, de-, for-, mis-, syb-, un-; anti-, contro- (counter-), extra-, inter-, over-, super-, under-** і т. ін.) і суфіксів (**-er, -ic, -ing, -al, -fly, -som, -ness; -able, -ary (ery), (o)logy** та інші), які треба відносити до окремого складу. Наприклад, у слові *unable* префікс **un-** відділяється в окремий склад, **-able** входить до списку суфіксів, тому в результаті маємо такий поділ на склади: *un-able*; у багатоскладовому слові *extraordinary* префікс *extra-* повністю відноситься до першого складу, а суфікс *-ary* – також відділяється в окремий склад, і в результаті маємо такий поділ: *extra-or-din-ary*.

Однак у реальному мовленні неможливо абстрагуватися від фонетичного складоподілу, який видозмінює і перерозподіляє структурні елементи слів за вимовними зусиллями. Є. Панфілов для цього вводить в обсяг поняття фонологічний склад ознаки позиції слова і дає можливість виявити репертуар фонологічних складів. Він стверджує, що експоненти всіх словоформ можуть бути описані як сполучення фонологічних складів (тобто початкового, серединного та кінцевого) [4, с. 3-32].

Таким чином, різні дослідження складу базуються на урахуванні різних аспектів мовлення і стосуються в основному складоподілу в межах словоформи. Однак склад є відображенням єдності всіх цих аспектів, а реалізація складу стосується не лише внутрішніх меж словоформи, а й поєднання слів міжсловесними вимовними зусиллями. Крім того, не існує усталеної відповідності між нормативною структурою чи кількістю складів у слові й синтагми та відтворенням цієї структури або інвентарем вимовлених складів, оскільки така невідповідність відбиває типологічні риси мови. Тому проблема складоподілу лишається актуальною й донині.

Складоподіл як система правил використовується також сучасними технологіями мовлення, зокрема в синтезі й розпізнаванні мовлення. Ці технології потребують більш чітких умов дії правил складоподілу для їх автоматичної реалізації. Програми автоматичного поділу слова на склади можна знайти в мережі Інтернет, наприклад, *Automatic syllabification of English words* [6], доступ до якого, на жаль, платний. Як правило, така програма містить у базі даних уже готові фонологічні склади, які виводяться при введенні того чи іншого слова користувачем, або ж урахує лише особливості поєднання звуків (голосних і приголосних) у межах слова. Такі програми не розраховані на складоподіл у суцільному тексті, тобто поділяють на склади тільки окреме слово без урахування фонетичної єдності такого слова з іншими словами у певній фразі. Є в Інтернет згадки про готові продукти комп'ютерних технологій: A. Hunt, A. Black

"Unit Selection in a Concatenative Speech Synthesis System Using a Large Speech Database"; M. Tatham "The role of speech synthesis in the development of phonetic theory". Інвентар згадуваних у цих працях складів виступає в ролі основної бази для синтезу мовлення.

У Київському національному лінгвістичному університеті започатковано Проект автоматичного складоподілу англійського мовлення (АСАМ), який передбачає створення програми поділу англійських текстів на склади. Розроблення цієї програми складається з двох етапів: сегментації графічного тексту на синтагми й фонетичні слова та поділу синтагм і фонетичних слів на склади. Отже, для програми створювалися дві групи правил: перша група описує умови поєднання слів з пробілами в синтагми й фонетичні слова, друга група описує умови послідовного знаходження й відокремлення складів у межах аналізованої фонетичної цілісності для подальшої їх ідентифікації з елементами звукової бази складів. Тому ці правила створювалися на основі врахування усного живого мовлення для конкретного диктора, а саме були визначені деякі "винятки", з погляду норми. Наприклад, модальні дієслова обов'язково приєднуються до наступного слова – як правило, дієслова; дієслово (*to be*), з часткою або без, також утворює з наступним словом фонетичну групу. Аналізований варіант програми для першої групи правил поки що враховує утворення фонетичних слів (за результатами досліджень Н. Хомського та М. Галле [2, с. 109-112]).

Варто перерахувати основні моменти членування на фонетичні слова:

1) прийменники (*of, in, on, at, about, up, into, after, unto, for, to, down, over, out, away, forward* тощо) приєднуються до наступного слова: *of school – of[^]school, at once – at[^]once*;

2) означений і неозначений артиклі – *the, a, an* – приєднуються до наступного слова (мається на увазі, що наступний – іменник або прикметник); якщо перед ними стоять прийменники або сполучники, то артикль приєднується і до попереднього, і до наступного слова: *the flower – the[^]flower, an elephant – an[^]elephant, at the table – at[^]the[^]table*;

3) присвійні займенники (*my, your, his, her, its, our, their*) належать до наступного слова (іменника або прикметника): *my house – my[^]house, his boots – his[^]boots*;

4) частка *not* приєднується до попереднього слова, якщо йому передують дієслово *to be (is, am, are, was, were)*, модальні (*can, may, might, must, shall, would, should*) та допоміжні дієслова (*do, does, did, have, has, had*) різного часу з усіма формами вираження, крім короткої форми: *was not – was[^]not; has not been – has[^]not been; should not – should[^]not*; якщо перед вищезгаданими дієсловами (модальними та допоміжними), після яких стоїть частка *not* або особовий займенник (*I, you, he, she, it, we, they*), (який відіграє роль підмета), то приєднуються усі три слова: *I have not heard – I[^]have[^]not heard*;

5) дієслово **to be**, модальні та допоміжні дієслова з короткою формою **not** не приєднуються до своїх сусідів попереду або позаду, тобто лишаються самостійними: *Max_wasn't_there*. Якщо їм передує особовий займенник (див. вище), то відповідно приєднуються до нього: *he didn't know – he^didn't know*;

6) короткі форми дієслів **to be** і **to have** ('m, 're, 's, 've, 'd, 'll), з відповідними пов'язаними словами, приєднуються до наступних слів (чи артикля, чи прислівника, чи прикметника): *it's all – it's^all*;

7) модальні дієслова (див. вище), а також дієслова **have, has** і **had**, часто вживані в Present і Past Perfect, приєднуються до наступного слова (дієслова або прислівника – **usually, already, always, ever, never, yet, often, seldom, just, only, even**): *Sue may have – Sue may^have; he should always – he^should^always; He has just eaten – He^has^just^eaten*;

8) сам по собі інфінітив дієслова **to be**, з часткою або без неї, – до наступного слова: *(to) be lost – (to)be^lost*; (У формі герундія **being** є незалежним: *being_greatful*);

9) якщо речення закінчується прийменником (див. вище) або займенниками **it, them, us, you, her, him**, а також прислівником **there** та **so**, то відповідно він приєднується до попереднього слова (дієслова або займенника): *(to) account for – (to)account^for; me up – me^up*;

Другий етап це процес поділу на склади фонетичних слів і синтагм тексту і спирається він лише на графічну форму тексту, тобто транскрибування тексту тут не передбачено.

За розглянутими різноаспектними правилами складоподілу було узагальнено такі умови для автоматичного членування на склади:

1) якщо слово починається з голосного і після нього маємо один приголосний (а далі йде голосний), то він відходить до наступного складу; голосний утворює один склад – початковий: *a/lamp (a lamp)*;

2) якщо між двома голосними стоїть один приголосний, то він обов'язково належить до наступного складу: *a/bu/ser*;

3) якщо у фонетичному слові збігаються два однакові голосні, то вони належать до різних складів у структурі сусідніх словоформ: *the/ex/port* (але *indeed – in/deed*);

4) якщо два різні голосні стоять підряд, утворюючи своїм сполученням дифтонг, то вони відходять до одного складу: *in-toa-black*; але можуть зустрітись фонетичні слова, у яких зустрічаються 3 голосні підряд, утворюючи трифтонг: *serious – se/rious*.

5) якщо між голосними стоїть подвоєний приголосний, то обидва належать до наступного складу: *and/gu/tter* (оскільки вони позначають один звук [t]);

6) якщо між голосними стоять два приголосні, то один із них (крім першого зімкненого, який приєднується до наступного складу) іде до попереднього складу, а інший – до наступного: *a/gain/ta/ward*; але *equi/pment*;

7) якщо між голосними стоять три приголосні, то перший із них належить до попереднього складу, а решта – до наступного: wouldnot, the/country;

8) якщо між голосними стоять три приголосні, серед них – два носові приголосні (m і n), то межа складу ставиться між ними: to/go/vernment;

9) якщо між голосними стоять три приголосні, серед яких перших два – подвоєні, то вони відходять до попереднього складу, а третій приголосний – до наступного: ta/riffson (оскільки позначають один звук [f]);

10) сполучення приголосних **th** ([θ], [ð]), **ch** ([tʃ]), **sh** ([ʃ]), **gh** ([f], або німий), які відтворюють один звук, також не можна розривати, вони належать до одного складу: SouthA/me/ri/can (але hishand – hishand);

11) комбінація звуків **-ture**, **-gure**, **-tion**, **-sion**, **-cion**, яка вимовляється [tʃə], [gə] і [ən], виділяється в окремий склад: fur/niture/and, some/fogures, tran/slation;

12) якщо у фонетичному слові є скорочені форми дієслів 'm, 're, 's, 've, 'd, то вони залишаються з пов'язаними з ними словами: that/we're.

Усі знайдені в текстах склади розподілені в базі даних за ознаками позиції у фонетичному слові й синтагмі (рис. 1).

ID	phowords	word	syll	initialsyl	syll1	syll2	syll3	syll4	syll5	syll6	finalsyl
53948	Anditis		An								dihis
53949	goesnotely		goss	no	ton						ly
53949	forlaymen		for	lay							men
53950	onthefald		in	the							feld
53951			/								
53952	bulphophonetics		bul	fon	pho	ne		ts			ciass
53953	aswell		as								well
53954			/								
53955	What	What!	What								
53956	we	wel!	we								
53957	are	are!	are								
53958	actually		ac	tu							ly
53959	aware	a'ware!	a	ware							
53960	alwhien		al								whan
53961	con		con								

Рис. 1 База даних складів

Правила програми АСАМ сформульовано мовою С#. Програма передбачає поступове поповнення бази до рівня стовідсоткового забезпечення інвентарю складів. На етапі апробації програми враховується мо-

Оскільки транскрипція опускається, то не враховується те, що приголосний **l** у сполученні з **d** – німий.

жливість попереднього аналізу в спеціальному вікні посегментованих фонетичних слів (рис. 2).

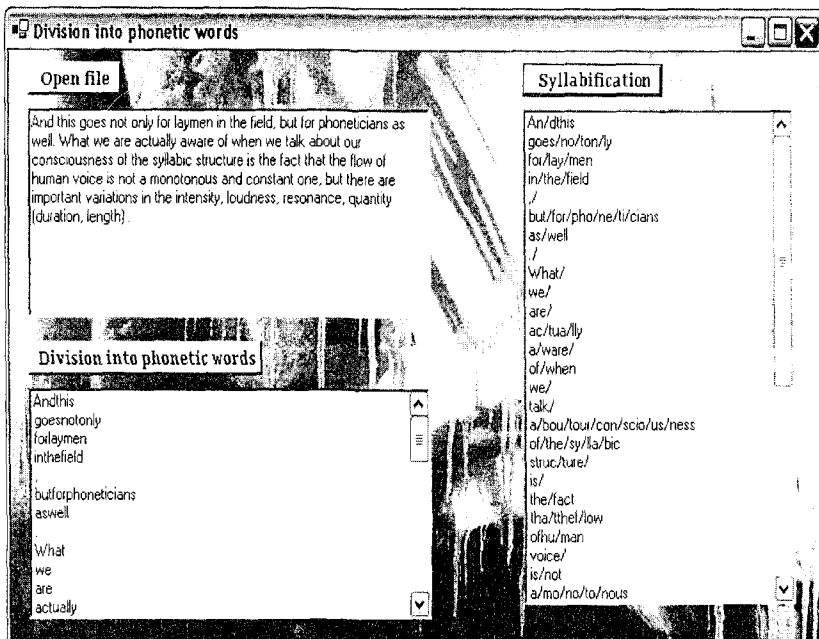

Рис. 2. Вікно аналізу програми ACAM

Не можна не сказати про виникнення труднощів щодо реалізації правил. Це, наприклад, такі формальні труднощі, як:

- програма виставляє зайву скісну риску, яку було взято за позначення межі складоподілу (наприклад, після крапки в кінці речення);
- в алгоритмі де-не-де не позначаються межі поділу за правилом.

Ці правила ACAM будуть ретельно удосконалюватися, оскільки від коректного виконання умов складоподілу залежить робота інших модулів синтезатора мовлення.

1. Жинкин Н. И. Механизмы речи. – М., 1958. – С. 96;
2. Кодзасов С. В., Кривнова О. Ф. Современная американская фонология. – М., 1981. – С. 81–84, 109–112, 159–182;
3. Мищенко Т. С. О морфологическом членении слова и фонетическом слогаделинии в английском языке // Вестник Киевского университета. Романо-германская филология – К., 1982. – Вып. 16. – С. 28–31;
4. Панфилов Е. Д. Место слога в словоформе (Исследования в области силлаботактики на материале классического латинского языка). – СПб., 1995. – С. 3–32;
5. Щерба Л. В. Фонетика французского языка. – М., 1963;
6. http://ieeexplore.ieee.org/xpl/freeabs_all.jsp?arnumber=1444516;
7. <http://ieeexplore.ieee.org>;
8. <http://www.essex.ac.uk>, 1997;
9. Stetson R. H. Motor Phonetics. – Amsterdam, 1951. – С. 94.

ТЕМП ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У вітчизняному і зарубіжному мовознавстві темп як об'єкт фонетики досліджують принагідно, у зв'язку з іншими проблемами (напр., якість звуків, модифікації в потоці мовлення тощо). Можливо, тому до сьогодні немає єдиного розуміння сутності темпу, тобто не існує одного загально-прийнятого визначення терміна; мають місце різні методики дослідження цього явища, з якими пов'язані й різні способи вимірювання темпу мовлення. Неоднозначність підходів у вирішенні цих двох ключових проблем породжують навколо себе низку інших.

Відсутність одностайності щодо питання темпу є наслідком загальних тенденцій у вивченні надсегментного рівня фонетики. Власне, йдеться про недостатню вивченість просодичних одиниць, до яких, як правило, відносять і темп. Це пояснюють, з одного боку, складністю опису, який вимагає комплексного застосування аудитивних та інструментальних методів аналізу, а з другого боку – недостатньою розробленістю понятійного апарату [9, с. 5].

Темп як об'єкт лінгвістичних досліджень характеризується багатоаспектністю. Так, з огляду на численні зарубіжні, а також вітчизняні дослідження темпу мовлення можна виділити три аспекти вивчення цього явища: фізичний (акустичний), біологічний (артикуляційний) та лінгвістичний (функціональний).

Фізичний аспект досліджень темпу представлений найоб'ємніше. Відразу скажемо, що вивчення темпу в цьому аспекті характеризується своєрідним дуалізмом. Темп розглядають то як швидкість мовлення (Р. Гриффітс [3]; Л. Цеплітіс [22]; Г. Лінднер [5]; О. Ессен [2]; Н. Тільманн, Н. Пфїтцінгер [6]; А. Браун, Х. Кюнцель [1]; Л. Златоустова [13]; Л. Булаховський [11]; М. Наконечний [16]; В. Берковець [9]), то як його тривалість (Л. Зіндер [12]; Е. Келлер [4]; В. Артемов [7]; Р. Пауфошима [17]; Г. Рамішвілі, М. Тушишвілі [21]; Н. Плющ [18]; А. Багмут, І. Борисюк, Г. Олійник [8]). Але в обох випадках одиницею, якою визначають темп, є мовленнєвий сегмент (акустичний відрізок), що перманентно співвідноситься з одиницями різних рівнів лінгвістики. Варто сказати, що досі не вироблено одного критерію вибору одиниці як величини темпу. Дослідники темпу вбачають можливість використовувати з цією метою різні мовленнєві одиниці: звук, склад, фонетичне слово, синтагму, фразу; одиниці мовного рівня: морфему, слово, речення [22, с. 127]; також фонетичний комплекс шумного й тонального [14], міжакцентний інтервал, або наголошений склад [15]. Проте найчастіше в лінгвістичних дослідженнях темп визначають як швидкість вимовляння складів або як їхню

тривалість. У психологічних і медичних дослідженнях темп, як правило, розглядають через слово.

З погляду акустики, темп можна представити в кількісних (числових) значеннях. Оскільки темп як фізичну величину розуміють по-різному, то й методику вимірювання темпу теж є різними. Темп як тривалість мовлення можна вимірювати:

- а) середньою тривалістю сегментів мовлення;
- б) абсолютною тривалістю сегментів мовлення;
- в) загальною тривалістю мовлення.

Темп як швидкість мовлення вимірюють кількістю сегментів мовлення за одиницю часу.

Наразі існує тенденція використовувати комплексний підхід до вимірювання темпу, іноді це залежить від конкретних завдань дослідження. Так, наприклад, Р. Потапова вважає, що темп слід вимірювати як числом сегментної одиниць, так і, навпаки, середньою тривалістю тієї чи іншої сегментної одиниці [20, с. 185]. Майже так само підходять до вимірювання темпу Л. Бондарко, Л. Вербицька, М. Гордіна: темп, з одного боку, розуміють як тривалість звуків за певний час, а з іншого боку, пов'язують зі зміною швидкості їх вимовлення [10, с. 118-122]. За кількістю складів в одиницю часу і за середньою тривалістю складів вимірює темп і Т. Шевченко [24, с. 111].

В артикуляційному аспекті темп розглядають як швидкість здійснення артикуляцій. Так, наприклад, Х. Тільманн і Г. Пфітцінгер експериментально довели наявність тісного взаємозв'язку між швидкістю артикуляційних рухів і темпом мовлення [6, с. 3179-3180], що пояснюють, зокрема, розміром, масою, інерцією органів мовлення. Цікавими є також спостереження над зв'язком індивідуальних особливостей артикуляції людини з її темпом мовлення.

Закономірно темп завжди розглядають у площині мовлення. Так, темп мовлення (повільний, середній, швидкий) визначає різні ступені асиміляції, акомодатії тощо. Іншими словами, темп впливає на якісно-кількісну характеристику одиниць мовлення. Чим вищий темп, тим нижча якість мовлення. Згадаймо, що саме через темп акад. Л. Щерба виділяв повний стиль, що характеризується чіткою вимовою, і неповний, якому притаманна нечіткість, недбалість, велика швидкість мовлення.

Темп є складником такого важливого явища, як інтонація. Власне, через неї темп стає одним із засобів типізації речень за модальністю (за метою висловлювання), виділення у мовленні однорідних і відокремлених членів речення, вираження суб'єктивної модальності, апелятивності тощо. Інтонація, а отже, й темп беруть участь в актуальному членуванні речення на тему і рему. Як правило, тема вимовляється у пришвидшеному темпі порівняно з ремою.

Темп у цьому аспекті розглядають лише як компонент інтонації, але він має стати об'єктом безпосередніх досліджень.

Зважаючи на діалектичний зв'язок мови і мовлення, можна говорити про роль темпу в розвитку мовної системи. Так, явище редуції, що безпосередньо пов'язане з темпом, з часом може призвести до занепаду або ж до з'яви нових фонем. Прикметно, що Є. Поливанов, говорячи про "економію фонаційної енергії" як фактор фонетичної еволюції мови, вкладає в це поняття "економію сили (наприклад, сили голосового тону)", "скорочення (неповне здійснення аж до повної нулізації) окремих артикуляцій" і "економію часу, затраченого на фонацію певного комплексу" [19, с. 60-61]. У подальших своїх міркуваннях автор пов'язує темп зі ступенем чіткості вимовляння, якістю сприйняття мовлення, процесом мислення: "... дуже швидке мовлення, яке вимагає в той самий час необхідного для аперцепції ступеня чіткості, може бути важчим завданням для мовця, ніж мовлення нормального темпу (незалежно вже від того, що швидкий темп фонації зобов'язує до пришвидшення попередньої мисленевої роботи" [19, с. 61].

Занадто повільне мовлення, не властиве процесу комунікації, теж зважає адекватному його сприйняттю, адже в такому разі порушується цілісність говоріння. Ця теза має експериментальні підтвердження багатьох учених. Так, наприклад, Л. Чистович установила, що найкраще розпізнавання поданої інформації відбувається, якщо тривалість голосного дорівнює 200 мс. При тривалості звука в 100 мс. сприйняття інформації зменшується на 60% [23, с. 142]. Ці дані зустрічаємо в багатьох монографіях, підручниках з риторики, рекомендаціях для мовців, яким часто доводиться виступати з промовами. Але слід зазначити, що ці дані стосуються російської мови, однак саме їх наводять й українські джерела: для української мови потрібні окремі дослідження.

Отже, темп стає важливим чинником "правильного" мовленнєвого акту, тобто коли передана інформація сприймається коректно.

Темп є також об'єктом дослідження психолінгвістики, адже, зокрема, темп мовлення визначає, по-перше, належність людини до одного із чотирьох типів темпераменту і, по-друге, її психологічний стан (за емоційністю). Традиційно вважають, що мовлення холериків у середньому швидше за мовлення представників інших типів темпераменту, так само як і мовлення людини, що перебуває у стані емоційного напруження, швидше за мовлення неемоційне.

Цікавить темп і соціолінгвістів. Наприклад, існують твердження, згідно з якими соціальні прошарки населення можуть відрізнятися за темпом мовлення. Тут можна простежити залежність темпу від соціального статусу людини, статі, віку, інтелектуального рівня. Проте нечисленні експериментальні дані в цій сфері є досить суперечливими [24, с. 100].

Таким чином, слід сказати, що з темпом мовлення пов'язане широке коло проблем. Деякі з них (визначення темпу, його вимірювання, роль у мовленні) розглядалися досить активно, але так і не знайшли однознач-

ного вирішення, інші майже не були в полі зору дослідників. Отже, все це свідчить, що вивчення темпу є актуальним і важливим.

1. *Braun A., Künzel H.* The effect of alcohol on speech prosody // Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences. – Barcelona, 2003; 2. *Essen O.* Sprechtempo als Ausdruck psychischen Geschehens // Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft. – 1949. – Bd. 3, H. 5/6. – S. 24-27; 3. *Griffiths R.* Speech rate and NNS comprehension: a preliminary study in time-benefit analysis // Language Learning. – Vol. 40. – № 3. – 1990; 4. *Keller E.* Predictors of subsyllabic durations in speech motor control // JASA. – Vol. 85. – № 1. – Washington, 1989; 5. *Lindner G.* Veränderung der Sprechmelodie bei Verlangsamung des Sprechtempos // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. – 1958. – Bd. 2, H. 2/3. – S. 39-44; 6. *Tillmann H.G., Pfitzinger H.Z.* Local speech rate: relationships between articulation and speech acoustics // Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences. – Barcelona, 2003; 7. *Артемов В.А.* Метод структурно-функціонального изучения речевої інтонації. – М., 1974; 8. *Багмут А.Й., Борисюк І.В., Олійник Г.П., Плющ Н.П.* Типологія інтонації мовлення. – К., 1977; 9. *Берковець В.В.* Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 2004; 10. *Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В.* Основы общей фонетики. – Санкт-Петербург, 1991; 11. *Булаховський Л.А., Завадовський І.І.* Основи мовознавства. – Харків, 1928; 12. *Зиндер Л.Р.* Влияние темпа речи на образование отдельных звуков // Ученые записки ЛГУ. – № 325. – Ленинград, 1964; 13. *Златоустова Л.В.* Фонетическая структура слова в потоке речи. – Казань, 1962; 14. *Карпов О.Н., Носенко Э.Л., Чугай А.А., Скрыга А.Н., Дуранин В.Е.* Некоторые индивидуально варьируемые и устойчивые особенности речи в состоянии эмоциональной напряженности // Автоматическое распознавание слуховых образов. – Киев - Одесса, 1982; 15. Методи автоматического распознавания речи. Кн. 1. – М., 1983; 16. *Наконечный М.* Темп мовлення // Українська радянська енциклопедія. Т.11, кн.1. – К., 1984; 17. *Пауфощима Р.Ф.* О темпе речи в некоторых русских говорах // Русские говоры. К изучению фонетики, грамматики, лексики. – М., 1975; 18. *Плющ Н.П.* Інтонація вставності в українській мові. – К., 1976; 19. *Поливанов Е.Д.* Статьи по общему языкознанию. – М., 1968; 20. *Потапова Р.К.* Речь: коммуникация, информация, кибернетика. – М., 1997; 21. *Рамишвили Г.С., Тушишвили М.А.* Об индивидуальной природе темпа речи // Автоматическое управление. – Тбилиси, 1974; 22. *Целлитис Л.К.* Анализ речевої інтонації. – Рига, 1974; 23. *Чистович Л.Р., Венцов А.В., Гранстрем М.П.* Физиология речи. Восприятие речи человеком. – Ленинград, 1976; 24. *Шевченко Т.И.* Ритмико-темпоральная организация синтагмы в английском языке: типология и вариативность // Ритм и его функции. Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М.Тореза. – Вып. 293. – М., 1987.

Світлана Яцюк

Київський національний лінгвістичний університет

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОСТАНОВКИ ВИМОВИ РОСІЙСЬКИХ ПРИГОЛОСНИХ У КОРЕЙЦІВ (ЗА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИМ ДОСЛІДЖЕННЯМ Л. СКАЛОЗУБ)

Дисертація на тему "Зіставний опис приголосних фонем сучасних російської і корейської мов", яку Л. Скалозуб захистила у 1959 році, була виконана в лабораторії експериментальної фонетики Київського державного університету ім. Т. Шевченка під керівництвом доц. І. Сунцової. Дослідження побудоване на основі використання таких прийомів експе-

риментального вивчення звукової будови мов, як палатографування і рентенографування, а також осцилографування і кімографування.

Таке експериментальне вивчення корейського консонантизму дало змогу описати артикуляційні й акустичні характеристики кожної фонемі, встановити типові риси артикуляційної бази (АБ) звукової системи мови.

Уперше у вітчизняній літературі проаналізовані: робота мовленнєвих органів при утворенні всіх приголосних (П) корейської мови, форми, яких набуває язик, артикуючи той чи інший звук, направленість руху активного органа, місце утворення шуму, а також додаткові зміни в інших органах мовленнєвого апарату.

Без знання цього матеріалу неможливою є постановка вимови звуків (російських у корейців і корейських у носіїв російської та української мов). А тому ця робота й на сьогодні не втрачає своєї актуальності.

Важливою особливістю корейського консонантизму у порівнянні з російським є розрізнення за способом здійснення тих чи інших якісних ознак. Виділяють 3 типи шумних П: слабкі глухі, глухі придихові і гемінати (інтенсиви), які розрізняються за ступенем артикуляційної напруженості.

У процесі постановки вимови передньоязикових зімкнених потрібно давати вказівки щодо форми і положення язика, щодо місця утворення контакту. Порівнюючи рентенограми російського [t] і корейського [t̚] в слові *tam*, на схемах корейських профілів можна побачити більшу просунутість маси язика в передню частину ротового резонатора і більшу м'язову локалізацію в передній частині язика. На російських схемах бачимо ввігнутість за місцем утворення зімкнення і помічаємо опуклу скупченість у задній частині язика, ближче до його кореня [4, с. 79, 83].

На початку постановки російського [t̚] радимо студентам вимовляти такий само звук, як і в корейських словах типу *tam*, але без напруження в гортані, з трохи розслабленою мускулатурою язика, при більш зімкнених щелепах.

Краще починати тренування в словах з початковим сильнокінцевим [t̚] типу *там, так, тон, тут*, а потім переходити до інтервокальної позиції: *вата, дата, батон*.

Особливо уважно і терпляче слід закріплювати вимову [t̚] в середині слів перед сонорними: *плотно, ратный, ватный*, а також після сонорних: *зонт, студент, бант*, оскільки тут можлива асиміляція за дзвінкістю.

При постановці дзвінкого [d] краще починати з інтервокальної позиції: *вода, куда, сода*. Лише після того, як вимова дзвінкого [d] у цій позиції буде твердо засвоєна студентами, можна переходити до тренування слів з [d] після і перед сонорними: *гордый, водный, твёрдый* і на початку слів: *дом, дома, дама, думал, дым*.

При постановці м'яких передньоязикових [t̚], [d̚] потрібно акцентувати увагу на загальній ненапруженості їх артикуляції, а також на поступовому, нерізкому розімкненні, відході активного органа від пасивного. Як правило, студенти добре засвоюють цю артикуляцію. Хоча, як показує досвід роботи, представники деяких південних діалектів досить довго не

можуть позбутися напруженості у вимові [t], [d] у словах: *дети, студент, технический, родился, математик*.

Працюючи над постановкою російських щілинних передньоязикових приголосних, викладач повинен мати на увазі, що в системі корейського консонантизму щілинні передньоязикові представлені фонемами /s/, /š/. Серед щілинних передньоязикових немає дзвінких шумних і "шиплячих" двофокусних фонем, які характерні для російської і багатьох європейських мов. У цьому виявляється специфічна особливість комплексу артикуляційних рухів корейської мови.

Користуючись схемами рентенограм, представленими в дисертації Л. Скалозуб, маємо можливість порівняти форму і положення язика при вимові корейських і російських [s]. Лінії профілів порівнюваних звуків схожі, але не ідентичні. На схемах корейських щілинних ми бачимо більшу м'язову локалізацію у тому місці передньої частини спинки язика, яка утворює щілинну перешкоду. На схемах російських [s] язик у передній частині більш плоский, а в задній ділянці спинки має більш опуклу форму. На схемах корейських [s] таких опуклостей у задніх ділянках спинки немає.

Порівняння рентенограм і палатограм російських і корейських [s] допомагає визначити напрямок роботи над постановкою російських [s] у корейців. Мета перших тренувальних фонетичних вправ – навчити артикулювати більш передній фокус при [s] і разом з тим здійснювати артикуляцію менш напружено; особливо важливо виробити у студентів звичку артикулювати більш передню дорсальну щілину. Це допоможе позбутися дуже поширеної вимовної і для російської мови фонологічної помилки – нерозпізнання [s] – [š]. В перші місяці навчання корейські студенти не сприймають на слух різницю між російськими [s] – [š], помиляються в усному і писемному мовленні. Тому ми рекомендуємо проводити свідоме паралельне оволодіння обома артикуляціями і їх постійне протиставлення разом із закріпленням у графічному зображенні. Враховуючи те, що для корейської АБ не характерні какумінальні двофокусні щілинні артикуляції, протягом певного часу не завадить тренування спочатку дорсального щілинного, а потім какумінального і навпаки у складах: *са-ша, са-шо ..., ша-са, шо-со ...* Далі можна переходити до слів з початковим [s] і [š]: *сам -шар, сом-шёл, сыр-шил, сумка-шутка, Саша, шоссе, сумка, слышу, слушаю*.

Постановка м'яких [š] у більшості студентів не викликає особливих труднощів, але представники деяких південних діалектів слова *все, всеёльй, сестра, семья, село* вимовляють неправильно. Можна порадити студентам тиснути кінчиком язика на нижні зуби і добиватися більшої просунутості язика вперед і більшої м'язової опуклості в тій частині спинки, яка утворює перешкоду у вигляді щілини.

Російська африката [c] має передньоязикову артикуляцію, яка наближається до дорсальної і може бути повністю дорсальною. Місцем контакту є задня частина альвеол, ділянка ясен за основою верхніх різців [4, с. 87].

Постановку цього звука краще починати з сильнокінцевого [с] в окремих складах і односкладових словах *ца-царь, цо-ййцо, це-центр, ци-цинк, цу-цум*, поступово добиваючись зменшення площі контакту і повільного (поступового) прориву зімкнення струменем повітря.

Постановку [с] добре починати після того, як студенти засвоїли артикуляцію [т]; добре допомагають фонетичні вправи: *та-ца, то-цо, ту-цу*. Потім переходимо до інтервокальної позиції: *отца, находится, биться, улица*.

Останнім циклом вправ має бути тренування слів з сильнокінцевим [с]. Після того, як студенти навчилися слухати (розпізнавати) і вимовляти російське [с] на початку слів і в середині, їм неважко буде впоратися з цією артикуляцією і в кінці слів: *улиц, яйц, красавиц*.

При артикуляції російського [č] зімкнення утворює опукла передня частина спинки разом з кінчиком язика. Кінчик язика не торкається нижніх зубів, а активно, як і передня ділянка спинки, здійснює контакт. Отже, російський [č] артикулюється майже какумінально, а корейські афrikати – дорсально-передньо-середньою ділянкою спинки при опущеному кінчику [4, с. 43]. Це створює певні труднощі для артикуляції [č], для розпізнавання на слух і вимовляння [с], [č] і [tʰ] у словах типу *тысяча, в конце, встретилс, кажется, встретил*.

Перед першим циклом тренувальних вправ студентів потрібно ознайомити зі схемами II фази російських [č], навчити їх артикулювати широке какумінальне зімкнення передньої частини язика і кінчика – повільно здійснювати останній етап артикуляції. Зручно починати зі вправ на протиставлення [tʰ] – [č]: *тя-ча, тѐ-чѐ, те-че*. Також можна порадити студентам здійснювати дещо розслаблене, в'яле зімкнення, підкреслити важливість в'ялої артикуляції. Потім можна ставити [č] в інтервокальній позиції і в кінці слів. Після того, як студенти навчились вимовляти [с] і [č], необхідно пройти з ними ряд комбінованих вправ на протиставлення цих фонем. Наприклад: *царь-часто, яйцо-чёрный, цирк-чистый*.

Більшість дослідників звукової будови корейської мови описують сонорні [r], [l], не протиставляючи ці звуки один одному як фонемі [3, с. 30-31; 5, с. 79; 6, с. 6-7].

Спираючись на власні експериментальні дослідження, Л. Скалозуб робить висновок, що для фонологічного протиставлення звуків [r] і [l] в корейській мові немає фонетичних підстав, ці звуки є двома "типovими здійсненнями однієї позиційно зумовленої фонемі [r]/[l]" [4, с. 52]. Ця фонема здійснюється у двох типових варіантах, кожен з яких обов'язковий для свого фонетичного положення: [l] – для кінця слова, [r] – для інтервокальної позиції. Фонема [r]/[l] відрізняється великим артикуляційним діапазоном і це підтверджує неістотність ознаки діючого мовленнєвого органа для конкретного звукорозпізнавання, немає підстав для протиставлення [r] і [l] і за способом творення. Протягом першого року навчання корейці не розпізнають російські [r] і [l].

Російське [ʃ] і корейське кінцеве [ʃ] є передньоязиковими, боковими, сорними П. Але під час артикуляції порівнюваних звуків немає подібності в направленості рухів і формі язика, у місці утворення зімкнення. Російський звук [ʃ] – це двофокусне утворення, що характеризується не дорсальною, а особливим різновидом апікальної передньоязикової артикуляції.

У корейській мові місце утворення фокуса розташовується глибше. Труднощі у постановці звука [ʃ] полягають у тому, що студенти повинні навчити свій язик набувати незнайомої, незвичної форми: робити язик плоским, трохи зігнути у передній частині, і опуклим у задній частині спинки і в ділянці кореня.

Уклад передньої частини язика має форму ввігнутої ложки, кінчик язика стикається з верхнім краєм нижніх зубів і робить цю форму фіксованою, усталеною. Це перший і найскладніший постановочний етап, оскільки язик прагне до своєї звичної опуклої форми. Необхідно постійно нагадувати студентам уникати напруженості, досягати розслабленості м'язів язика. Другий етап тренування: нижню щелепу з укладеним язиком необхідно наблизити до верхньої таким чином, щоб кінчик язика торкнувся верхніх різців. Якщо студенти при цьому (нічого не змінюючи в положенні органів мовлення) будуть вимовляти склад *о!*, протягуючи якомога довше [ʃ], то в результаті буде російський веляризований [ʃ]. Закріплюємо артикуляцію [ʃ] спочатку в складах із голосними заднього ряду: *оло*, *улу*, протягуючи довго [ʃ]. Таке оточення голосних допомагає закріпити другий задньоязиковий фокус артикуляції. Вимовляти м'який [ʃ] корейцям найскладніше в середині слова в позиції перед П: *больше, польза, понедельник*. Вправи рекомендуємо починати такою самою роботою, яка передувала постановці російських [tʃ], [dʃ], [nʃ] – поясненням розслабленої палаталізованої дорсальної артикуляції. Тиснучи кінчиком язика на основу нижніх різців, піднімати передньо-середню частину спинки язика до твердого піднебіння і здійснювати ненапружений контакт – цьому корейці повинні навчитися насамперед. Потім можна переходити до вправ, які треба виконувати в такій послідовності: а) у складах і словах із голосними переднього ряду: *или, липа, делить*; б) [ʃ] в складах перед *а, о, и*: *поляна, лед, люк, люди*; в) [ʃ] в кінці слів: *даль, боль*; г) вправи на розрізнення [ʃ] – [ʃ]: *зал – сталь, дал – даль*.

При роботі над постановкою російського звука [r] слід пам'ятати, що в корейській мові [r] – (один із варіантів фонем [r]/[ʀ]) характеризується слабкою артикуляцією, неможливою в кінці слова і на початку. Тому роботу треба спрямувати на посилення артикуляції: *арра, орро, урру*, а також на тренування [r] на початку слів і в кінці. М'який [r] відпрацьовувати краще, посиляючись на артикуляцію [dʀ].

Для корейців необхідні спеціальні вправи і тренування слуху на розрізнення [r] і [ʀ].

Російські задньоязикові зімкнені приголосні відрізняються від відповідних корейських меншою просунутістю назад контакту активного і пасив-

них органів мовлення. Задня частина спинки язика під час артикуляції російських задньоязикових робить зімкнення не тільки з м'яким піднебінням, а й із частиною твердого піднебіння. Цей факт треба враховувати при постановці російського [к] у корейців. Тренувальні вправи краще починати з інтервокальної позиції з голосними а, э, ы, а потім з и.

Коротко зупинимось на питанні постановки вимови тих російських звуків, яких немає в системі корейського консонантизму.

Між системами приголосних у російській і корейській мовах є ще більші розходження, які полягають у відсутності груп приголосних певної якості.

Так, у корейському консонантизмі немає: 1) повних дзвінких фонологічних відповідників глухим зімкненим і щільним (у російській мові дзвінкі і глухі відповідники в групах передньо- і задньоязикових зімкнених і щільних є фонемами); 2) відсутні щільні артикуляції: губно-зубна (для [f] і [v]), двофокусна передньоязикова (для [š] і [ž]), задньоязикова (для [x]).

Так, відсутність у рідній мові повних дзвінких П додає труднощів корейським студентам у засвоєнні дзвінких П російської мови [в], [д], [з], [г]. Їм потрібно навчитися повною мірою напружувати голосові зв'язки, послаблюючи в той же час напруження артикуляції органів мовлення, що утворюють зімкнення або щільну в ротовій порожнині.

Російські глухі П сильніші, напруженіші порівняно з дзвінками. Тому студентам необхідно перш за все засвоїти одну з важливих особливостей російської АБ – слабе напруження всіх органів мовлення при артикуляції дзвінких.

У комплексі вправ на першому місці має бути інтервокальне розташування дзвінких, оскільки у рідній мові "слабкі" глухі вимовляються у цій позиції як до певної міри дзвінкі.

Сприяє збереженню вібрацій голосових зв'язок такий прийом: довга, безперервна артикуляція [а], а потім П: *aaaba, aaada, aaaza, aaaga*.

Закріплювати вимову дзвінких на перших порах краще шляхом багаторазових повторів сполучень типу: *bababa..., dadada..., gagaga...*. Краще співати ці комплекси, не допускаючи пауз, членування.

Якщо в результаті такого тренування корейці навчаться вимовляти дзвінкі П так, що акустичний результат буде відповідати повному голосовому тону, можна переходити до вимови цих звуків у словах у такій послідовності: а) інтервокальне положення: *набат, вода, куда*; б) перед сонорними після Г: *годный, одно, набрать*; в) на початку слів: *бал, зуб, год*.

Протягом усього першого року навчання потрібно систематично робити вправи на протиставлення дзвінких і глухих П: *баба-папа, бить-пить, гадать-катать, забор-собор...*

Щоб перевірити, чи правильно студенти розпізнають дзвінкі/глухі на слух, такі слова і групи слів можна диктувати, а потім запропонувати вимовити написане. При цьому треба наполягати на максимальній кількості повторів.

У корейській мові відсутня губно-зубна щільна артикуляція. Тому корейці сплутують [в] і [v]. У російській мові це самостійні фонемні. Тому

студентам, щоб оволодіти російським мовленням, треба добре засвоїти відмінності в артикуляції цих звуків. Необхідно показати артикуляцію [v], порівняти її з артикуляцією [ʋ]. Для закріплення навичок можна спочатку вимовляти склади: *ба-ва, бо-во, ва-ба, во-бо*. Далі можна перейти до слів, дотримуючись такої послідовності: [v] на початку слова між голосними, [v] в середині слова між голосними, [v] після голосного перед сонорним (чи навпаки).

Глухий губно-зубний щілинний [f] після вивчення [v] студентам буде не важко вимовляти у складах і словах.

Як уже повідомлялося вище, у корейському консонантизмі відсутні двофокусні щілинні передньоязикові [š] і [ž].

Постановку [š] для корейців зручно проводити паралельно з вивченням щілинного [s], так само: дзвінкого [ž] – паралельно із [z].

Протиставлення [š] – [s], [ž] – [z] необхідно тренувати так само наполегливо, як і протиставлення "дзвінкі-глухі", тому що корейці в перші місяці навчання не розрізняють ці П, сплутують їх в усному і писемному мовленні.

Російський [x] – задньоязиковий глухий щілинний звук. У корейській мові такого задньоязикового немає. Є глухий глибокозадньоязиковий.

Перед тим, як починати тренування російського [x], необхідно теоретично пояснити і порівняти артикуляцію рос. [k], [g], [x], показати схеми рентгенограм цих звуків. Потім працювати над тим, щоб студенти навчилися у тому місці, де артикулюється звук [k], тільки наближати задню частину спинки язика до піднебіння, утворюючи перешкоду у вигляді щілини, а не зімкнення. Для цього спочатку краще використовувати сполучення *кху, кхы, кхо*, а потім у вправах слова розміщувати так, щоб студенти навчилися вимовляти *х* в словах перед *и, ы, о*, а після цього можна тренувати [x] у більш складних позиціях: у словах, де цей звук знаходиться перед і після П.

У корейському консонантизмі немає фонологічного протиставлення твердих і м'яких приголосних, як у російській мові. Але в артикуляційному плані постановка м'яких не викликає істотних труднощів саме тому, що в АБ корейської мови представлена дорсальна форма язика. Основна робота тут має бути спрямована на послаблення напруженості язика, що дозволить здійснити дорсальність повною мірою, необхідну для артикуляції російських м'яких приголосних.

1. Мазур Ю.Н. Грамматика корейского языка. Теоретический курс. – М., 2001; 2. Новикова Т.А., Иващенко Н.В. Учебник корейского языка. Начальный курс. – М., 2000; 3. Рамстедт Г. Грамматика корейского языка. – М., 1951; 4. Скалозуб Л.Г. Составительное описание согласных современного корейского и русского языков. Итоги экспериментально-фонетического исследования и методика постановки русских согласных у корейцев // Работы кабинета фонетики КГУ. – К., 1957; 5. Хван Юндюн В.А. Фонетический строй корейского языка: Дис. канд. филол. наук. – М., 1954; 6. Холодович А.А. Очерк грамматики корейского языка. – М., 1954.

СИНТАКСИС

*Наталія Чейлитко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ЗОНА СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ СЛОВОФОРМИ ЯК КОНСТРУКТИВНА ОДИНИЦЯ РЕЧЕННЯ

У мові існують загальні правила об'єднання слів у складі речення: його структурні схеми та механізми поширення. Аналізуючи речення в усьому розмаїтті синтаксичних явищ, задіяних для його побудови, ми виходимо на вищий рівень розуміння його природи, адже маємо врахувати дію мовних законів в усій їх сукупності в межах речення, побачити закономірності їхньої взаємодії.

Свого часу Л. Теньєр сказав: "Зрозуміти речення – значить з'ясувати для себе сукупність зв'язків, які об'єднують слова, що входять до його складу" [6, с. 23]. Справді, структуру речення можна представити як ієрархію синтаксичних позицій (членів речення), які заповнюються словоформами (або їх групами), пов'язаними синтаксичним зв'язком. Водночас речення є лінійною послідовністю словоформ. Тому актуальним виявляється дослідження взаємозв'язку лінійної та структурної організації речення на основі синтаксичного зв'язку.

Метою статті є визначення наукових передумов аналізу структурної та лінійної організації речення на основі вивчення взаємодії синтаксичних зв'язків. Розроблено нову процедуру опису синтаксичної структури в термінах зон зв'язків словоформ у реченні.

Синтаксичний зв'язок є основоположною синтаксичною категорією, під якою розуміють мовний механізм поєднання синтаксичних одиниць різної складності (слів і словоформ, частин ускладнених і складних речень, речень у тексті) у складі більшої синтаксичної одиниці (словосполучення, речення, тексту). Синтаксичний зв'язок становить єдність форми (засобів його вираження) та змісту (семантичних відношень між пов'язаними одиницями).

Цікавим видається погляд, висловлений Л. Теньєром, щодо лінійної організації речення як потоку мовлення, в якому мають місце певні "розриви". Причому слово (лінійний сегмент) тлумачиться як частина мовленнєвого ланцюжка між двома такими "розривами". Л. Теньєр наголошує, що "розриви" неповні та мають різну глибину. Тому вчений називає їх "надрізами", адже слова не можуть бути абсолютно ізольованими в потоці мовлення. Глибину "надрізу" не вдається оцінити саму по собі, а лише зіставивши з глибиною інших "надрізів" у реченні. Їхня значимість є суттєвою тільки відносно один одного, підкреслює автор [6, с. 37]. Зворотню функ-

цією від глибини розривів між лінійними сегментами є їх "зчеплення". Констатація наявності розривів у послідовності сегментів речення передбачає існування в ньому своєрідної матерії зв'язку, утвореної сплетінням різних за силою і напрямком зв'язків кожного окремого сегмента. Взаємодія всієї сукупності зв'язків речення забезпечує його цільноформленість.

Кожна словоформа в певний спосіб реалізує в реченні свою активну та пасивну валентності (як семантичну, так і синтаксичну). Це передбачає, що словоформа підпорядковується сама і підпорядковує собі інші словоформи речення. Також вона може вступати в сурядний зв'язок, пов'язуючись з іншою словоформою опосередковано через їхнє спільне підпорядкування третій словоформі. Сукупність зв'язків словоформи становить її зону зв'язку [2, с. 7; 3, с. 147; 4, с. 149]. Виявити характер взаємодії таких зон можна на основі методу обчислення зон зв'язків словоформ (ЗЗС) у реченні. Для цього необхідно представити ЗЗС графічно, провівши відрізок через усі словоформи, пов'язані з цією словоформою (див. рис. 1).

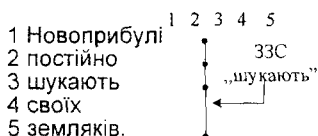

Рис. 1. Графічне представлення ЗЗС для словоформи "шукать"

Ідею, що в реченні як одиниці мовленнєвого ланцюжка міститься "цілий ряд ліній, що паралельно розгортаються і синтезуються", висловлював ще В. Адмоні [1, с. 5]. Дослідник наголосив на плідності графічного представлення граматичних процесів у реченні й зауважив, що система граматичних значень речення не тільки надзвичайно складна сама по собі, але й "різноманітним чином виходить і за межі даного речення, немов "зазирає" до сусідніх речень і співвідноситься з ситуацією" [1, с. 12].

Представивши в такий спосіб зони зв'язків для всіх елементів речення, можна обчислити, скільки відрізків проходить між будь-якими двома словоформами, лінійно розташованими поряд, тобто визначити силу взаємодії зв'язків між ними, силу їхньої синтаксичної "спаяності" (див. рис. 2).

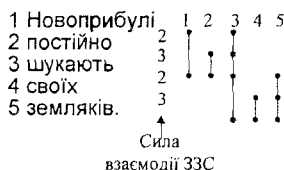

Рис. 2. Графічне представлення ЗЗС цілого речення

У термінах Л. Теньєра це означало б виявити силу "зчеплення" або, навпаки, глибину "надрізу" між двома послідовно розташованими сегмен-

тами речення. Зауважимо, що лінійна зв'язність забезпечується не лише структурними (мовними) механізмами – правилами поєднання таксономічних одиниць у цілісні синтагми, – а й власне мовленнєвими [4, с. 147].

Таким чином, одержавши набір лінійних відрізків, які відображають усі зони зв'язків у реченні, можна обчислити взаємодію ЗЗС. Під взаємодією зон розуміємо кількість ліній, які проходять на рівні "надрізу" між будь-якими двома сусідніми елементами речення. Для кожного конкретного речення можна визначити найбільший, найменший та проміжні показники сили. Найбільший показник сили взаємодії називають піком найбільшої спаяності (зв'язності) в реченні [4] (див. рис. 3).

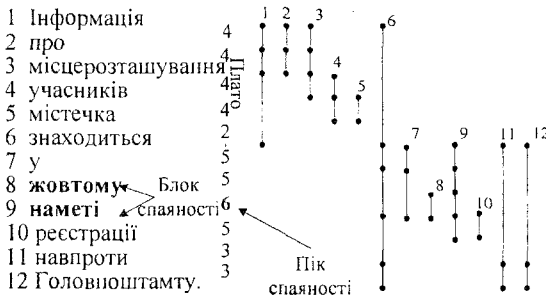

Рис. 3. Визначення піку, плато та блоку спаяності ЗЗС в реченні

Якщо одразу кілька послідовно розташованих показників мають однакове найбільше значення, таку послідовність називають плато спаяності [3]. У реальному реченні може бути кілька піків та плато спаяності. Елементи речення, між якими сила зв'язку максимальна, утворюють блок спаяності.

Таким чином, на основі аналізу числових показників сили спаяності (ПСС) елементів речення можна виявити процеси, які впливають на ці елементи. У цьому, на думку В. Перебийніс, полягає перспективність дослідження структури речення в термінах ЗЗС. Автор на матеріалі 200 речень (довжиною в 11 елементів кожне) назвала кілька таких кореляцій, наприклад значне збільшення ПСС у конструкціях із сурядним зв'язком [3, с. 150].

Побіжно вкажемо, що зважаючи на багатомірність і складність процесів, які задіяні в організації речення, названі кореляції мають ймовірнісний характер і тому їх необхідно підтвердити статистично.

Із цією метою в нашому дослідженні застосовується методика обчислення ЗЗС та сили їхньої взаємодії в українському реченні. Матеріал дослідження становить корпус текстів інтернет-публікацій газети "Українська правда", присвячених подіям Помаранчевої революції (2000 речень). Тексти різноманітні за жанром (новини, репортажі, статті, інтерв'ю, промови, листи в редакцію, уривки урядових постанов) та сти-

лем (від записаного живого діалогічного мовлення до текстів офіційно-ділового стилю), тому репрезентують досить широкий набір речень різної синтаксичної будови.

Структуру речення відображено за допомогою дерева залежностей – орієнтованого графа [5], що складається з вузлів на позначення мінімальних синтаксичних одиниць речення та орієнтованих ребер (стрілок), які відповідають синтаксичним зв'язкам між цими одиницями і завжди спрямовані від підпорядковуючої одиниці до підпорядкованої (див. рис. 4).

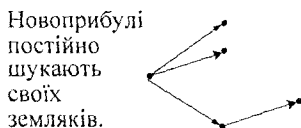

Рис. 4. Представлення структури речення у вигляді дерева залежностей

Спираючись на формалізований опис структури речення в термінах розміченого дерева залежностей (див. рис. 5), стало можливим автоматизувати процес визначення ЗЗС. Для кожного вузла (який відповідає елементу речення: словоформі або її частині) можна визначити його "хазяїна", "слуг" (детермінуючий і детерміновані вузли) та вузли, пов'язані із заданим вузлом сурядним зв'язком. Автоматичне обчислення ЗЗС та їх графічне представлення не тільки сприяло значному пришвидшенню обробки матеріалу, але й допомогло уникнути непослідовності у процесі їх інтуїтивного визначення дослідником.

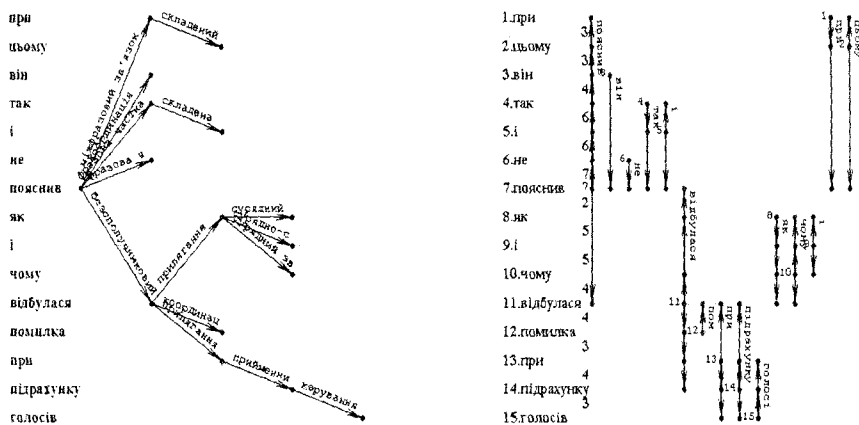

Рис. 5. Приклад автоматично обчислених ЗЗС речення на основі розміченого дерева залежностей

Оскільки дерево є розміченим, у ньому міститься інформація про граматичне значення елемента речення (морфологічний код) та про ха-

ракти синтаксичного зв'язку, в який він вступає. Морфологічні коди при- своюються в автоматичному режимі за допомогою автоматичного мор- фологічного аналізу. Синтаксична інформація (дерево залежностей) ви- будовується в автоматизованому режимі дослідником. Відповідно, у схемі ЗЗС містяться відомості про граматичне значення кожного з вузлів та його синтаксичний зв'язок. На основі цих знань стає можливим вияви- ти структурну схему ЗЗС.

Аналіз матеріалу засвідчив існування типових моделей (схем) ЗЗС, що підтвердило тезу про правомірність визначення ЗЗС як конструктив- ної одиниці речення. Питання про характер кореляції між показниками сили взаємодії ЗЗС і специфіки структурної організації потребує окремої розвідки, підґрунтям якої, як зазначалося вище, має стати кількісне опрацювання матеріалу. Як перспективні назвемо такі проблеми: вплив конструкцій із сурядним зв'язком, відокремлених зворотів, вставних кон- струкцій на числові показники сили взаємодії ЗЗС, а також співвідношення різних типів складних речень і ЗЗС у них.

1. Адмони В.Г. Партиурное строение речевой цепи и система грамматический значений в предложении // Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 3-15;
2. Гриднева Л.М., Грязнухина Т.А., Дарчук Н.П. и др. Закономерности структурной организации научно-реферативного текста / Отв. ред. В.И. Перебийнос. – К., 1982;
3. Перебийнос В.И. Еще раз о структуре предложения // Чествуя филолога: К семидесятилетию Ф.А. Литвина. – Орел, 2002. – С. 146-156;
4. Перебийнос В.И. О единицах текста // Recueil linguistique de Bratislava. – Vol. VIII. – Bratislava, 1985. – С. 146-150;
5. Севбо И.П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика. – К., 1981;
6. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988.

СЕМАНТИКА

Анатолій Безпаленко
Національний аграрний університет

ЯВИЩЕ СУМІЖНОСТІ ЯК ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР МОВНИХ ЗМІН

Слово *суміжність* походить від прикметника *суміжний*, що означає 'розташований поруч'. Корінь *меж-а* пов'язаний із давньоіндійським *madhyas*, що означає 'середина', грецьким *μεδδος* та латинським *medius* 'середній' [7]. Це слово формально не стало терміном (терміно-логічні словники його не фіксують). Однак у багатьох науках воно вжива- ється в термінологічних словосполученнях як допоміжне: у геометрії – *суміжні кути*; в економіці – *суміжні галузі*; у медицині – *суміжні ста- ни*; у логіці – *суміжні поняття*.

Але в психології, а особливо у психоаналізі концепт *суміжність* посідає мало не центральне місце. (Як буде показано нижче, те ж саме стосується і такого розділу фізіології, як сенсорика). Так, у капітальній праці З. Фрейда "Психологія несвідомого", де автор аналізує глибинні механізми, що призводять до обмовок, описок, очиток та обчувок, поняття *суміжність* явно чи імпліцитно постає концептуальним стрижнем, навколо якого в'ється увесь аналіз.

Приведемо ряд висловлювань Фрейда, які зводяться до спільного знаменника за *суміжністю*:

(1) "між витісненим елементом слова і темою забутого імені існує лише суміжність у часі"; (2) "витіснення → забування → заміщення за суміжністю"; (3) "проста суміжність у часі"; (4) "попадання вольового акту повз ціль"; (5) "місцевість на Рив'єрі під назвою *Нерві*, де лікують *нерви*"; (6) "зміщення уздовж словосполучення Герцеговина і Боснія", коли забуте ім'я *Signorelli* згадалося за суміжністю "німецьке *Herr* – італійське *signor*", завдяки тому, що співбесідники їхали до Герцеговини; (7) "зміщування воедино двох значень – сходження рейок" – йдеться про контамінацію слів *traurige* 'траурний' і *dauert* 'триває' в обмовці *draut*. "Звідки взялося *draut* із його *r* для мене було незрозуміло, – пише Фрейд, – допоки у мовленні не з'явилось "*traurige Geschichte*" 'сумна історія'; (8) "схожість якогось слова в задуманому реченні з іншим, яке не передбачалося для вимовлення, дає цьому останньому можливість шляхом спотворення, зміщення, компромісного утворення (контамінації) дійти до свідомості мовця: *lagen – jagen, dauert – traurig, Vorschein – Schwein*"; (9) "протилежні слова дуже часто підставляються одне замість другого; вони взагалі часто переплетені одне з одним у нашій свідомості, лежать у безпосередньому сусідстві одне з одним"; (10) змішування слів одним професором, коли той, починаючи лекцію, замість *nicht geeignet* сказав *nicht geneigt* і таким чином замість "я не вважаю себе здатним говорити про заслуги свого колеги" сказав "я не схильний говорити про заслуги свого колеги" – прояв реального ставлення; (11) вживання однією пацієнткою слова *Klapperschlange* 'гримуча змія' через образ *Клеопатри* на основі суміжних понять *змія* та *смерть Клеопатри від укусу змії* [8, с. 202-242].

Однак для лінгвіста захоплення тонкощами Фрейдівського аналізу не повинно бути абсолютним, бо всі мовні зміни він кладе на вівтар своєї концепції підсвідомого витіснення назви, що позначає щось неприємне (неприйнятне) чи навіть соромітне і заміщення його іншою, прийнятнішою назвою, у результаті чого відбуваються обмовки, очитки, описки та обчувки, глибинною причиною яких, за Фрейдом, є боротьба проти "прориву" у мовлення справжнього ставлення, яке заховане у підсвідомості.

Абсолютизація ідеї "витіснення-заміщення" примушує його заявляти, що "фактором, який зумовлює помилки мовлення і достатньою мірою пояснює їх, є не взаємодія звуків, що приходять у контакт, а вплив ду-

мок" або "у багатьох заміщеннях звукові закони не відіграють при обмовках ніякої ролі" [8, с. 237].

Незважаючи на це, а також на те, що Фрейд не був лінгвістом і його концепція повністю прийнята лише в межах психоаналізу, вважаємо доцільним застосувати її у мовознавстві, бо вона багато чого тут пояснює. Правда, слід внести одну важливу поправку: через підсвідоме витіснення неприємного відбувається **лише частина мовних змін**, інша їх частина відбувається шляхом несвідомої похибки, але без уваги до відношення по лінії "неприємне – прийнятне", а ще частина відбувається шляхом свідомого вибору, свідомого конструювання.

Важко припустити, що етимологічна еволюція слова або ж таке явище, як багатозначність, зумовлені лише фактором витіснення (втечі від неприємного) – заміщення. Яким витісненням міг зумовлюватися перехід елементів концепту *гора*: гр. *oros* 'гора' → болг. *гора* 'ліс' → рос. *горб* → др. прус. *garian* 'дерево' → лат. *hermen* 'паросток' → лит. *giria* 'гора' або ж концепту *бел-: білий* → *белый* → *болото* → *Балтика* → *Balaton* → *булькати* → *Булак* чи звукокомплексу *ки(й)і*: від *Куйган* та *Xuva* (Азія) до *Chiva* (Іспанія), *Chivilla* (Італія), *Cheviot hill* (Англія)?

Мовні факти свідчать, а експерименти підтверджують, що зміщення (заміщення) за суміжністю як у плані вираження (звукові альтернації, асиміляції), так і в плані змісту (при номінації) відбуваються спочатку через помилковий вибір цілей безвідносно до їх оцінки за шкалою "неприємне – прийнятне".

Ці зміщення є підсвідомими і відбуваються у **плані вираження** через нерозрізнення звукового сигналу нашою центральною нервовою системою (а саме – її центром звукового сприйняття). Так, у трикутнику Хелвага [3, с. 198] усі його голосні можуть не розрізнятися у певних ситуаціях і переходити один в інший, утворюючи алоемію кореня і збагачуючи таким чином план вираження (прикладом є вже наведена варіація кореня концепту *гора*). Свого часу нами була виведена формула щодо хронології таких переходів:

$$t\ i / a = t\ i / e + t\ i / a \quad \text{або} \quad t\ a / u = t\ o / a + t\ o / u,$$

де *t* – час існування чергування.

Формулу слід читати так: якщо в якомусь корені існує чергування *i/a*, то воно не могло виникнути, обминувши ступінь *i/e*, або по-іншому – чергування крайніх фонем у трикутнику виникає пізніше і лише через чергування суміжних голосних, яке виникає раніше. Можна сформулювати правило: якщо в якійсь мові існує в синхронії чергування крайніх фонем у межах одного кореня, то обов'язково повинен був існувати або існує і варіант із середньою фонемою, який слід шукати в діакронії або ж у споріднених мовах чи діалектах [докладніше див. 2 та 1].

Несвідоме заміщення може відбуватися й у **плані змісту**. Так, через нейропохибку, але вже центру зорового сприйняття має місце різнобій у

називанні довжини. Коли групі студентів пред'являлася смужка паперу довжиною 8,3 см і пропонувалося назвати її довжину, то діапазон коливань номінації довжини складався із 10 варіантів – від 7,0 см до 10 см. Експеримент дав можливість, так би мовити, бути присутнім при зародженні синонімії – один денотат корелює із десятьма сигніфікатами [докладніше див. 1]. У подібних випадках аж ніяк не можна говорити про зміщення номінації через фактор витіснення неприємного.

Більш правильно, як здається, феномен зміщення пояснюється у рамках такого напрямку, як **гештальт-психологія** (від нім. *Gestalt* – 'образ', 'структура') або ж більш пізнім її відгалуженням, відомим під назвою **векторної психології** (М. Вертгеймер, К. Коффка, К. Левін), де центральним постулатом є твердження: **існує образ предмета, явища, який включає в себе якісно неповторно організовану групу елементів, "пов'язаних спільною долею"** [3, с. 100; 6, с. 444]. Кожен із цих елементів через "спільну долю" (читай – суміжність) потенційно зберігає можливість стати окремим значенням, і в певних комунікативних ситуаціях, якщо вони відбуваються, стає ним, а якщо ні, то нове значення не народжується. Так, образ **гора** включає такі окремі риси, як 'підвищення', 'схил', 'трав'яне покриття', 'лісисте покриття' та інші, які можуть бути притаманними й іншим образам, не пов'язаним із концептом **гора** (скажімо, **луг**). Тому в певних комунікативних ситуаціях образ **гора** "розщепився" на елементи, що перебувають всередині нього у відношеннях суміжності, і як результат у різних мовах маємо різні значення 'ліс', 'горб', 'паросток', 'дерево' (відбулося "розходження рейок"). Так відбуваються зміни у плані змісту.

Незнайоме слово, уперше почуте у певній комунікативній ситуації, симультанно охоплює в собі увесь образ (Gestalt) усієї ситуації з її окремими складовими: *місце, час, погода, співрозмовник, настрої мовців, їх самопочуття, одяг, музика, що звучала, собака, що під час розмови пробігає поруч, запах квітів* і т. ін. Відбувається так зване "**часове зв'язування**" і формується "**спільна доля**" різноманітних елементів цілої комунікативної ситуації – гештальту [6, с. 447]. Тому це незнайоме слово може згодом набути за суміжністю будь-якого з перерахованих значень. На підтвердження цього існує багато прикладів у дитячому мовленні. Згадаймо приклад з онуком Ч. Дарвіна, коли вчений, прогулюючись уздовж Темзи, помітив, що дитина словом **квак** назвала спочатку **качку**, а пізніше почала так називати **воду**, а згодом і будь-яку іншу **рідину**, а потім і будь-якого **птаха** і навіть **монету**, бо на ній було зображено **орла**. Тут доцільно згадати кореляцію Елькоста – історичне становлення лінгвістичного знака має потенційно безмежну семантику [5, с. 244] та вислів Ф. Нікітіної на одній із конференцій про те, що історія (етимологія) слова – то хвацько закручений детектив. Додамо, що важко прогнозувати, у якому з великої кількості напрямків розвиватиметься сюжет цього детективу.

Цілком гештальтпсихологічними видаються віршовані свідчення поета Ярослава Нерада поліцейському агенту Мейзліку з оповідання К. Чапека "Поет":

*Дома в строю темнели сквозь ажур,
 Рассвет уже играл на мандолине.
 Краснела дева.
 В дальний Сингапур
 Вы уносились в гоночной машине.
 Повержен в пыль надломленный тюльпан.
 Умолкла страсть. Безволие...
 Забвенье.
 О шея лебедя!
 О грудь!
 О барабан и эти палочки –
 трагедии знаменье!*

У цьому вірші виявились "зашифровані" час, місце, та тризначний номер автомобіля, який збив перехожу. *Краснела дева* – 'вранішня зоря', *Сингапур* – 'коричневий колір' автомобіля (ця країна асоціювалася у поета з коричневим кольором), *надломленный тюльпан* 'перехожа, яку збив автомобіль', *шея лебедя* – 'цифра 2', *грудь* – 'цифра 3', *барабан* та *палочки* – 'цифра 5' [10, с. 120]. На основі цих метафоричних свідчень поліції вдалося розкрити злочин. В описаному випадку має місце вже **свідоме заміщення** за суміжністю, яке призводить до набування словами *лебедь*, *грудь*, *палочки*, *барабан* і т. ін. нових значень, бо тут автор довго обдумував і добрав тропи – метафору, метонімію.

"Першочергова мета науки – упорядкування і спрощення", а добра теорія – та, яка об'єднує і пояснює найбільшу кількість фактів у найкращий із можливих способів [7, с. 275, 276, 284]. Здається, що погляд на мовні явища крізь призму теорії суміжності може бути вельми продуктивним, бо здатен пояснити, чому і як відбуваються мовні зміни.

Якщо підсумкове визначення *гештальту* можна сформулювати як комплексний образ ділянки дійсності, у якому системно і неповторно схоплено "часовою зв'язкою" та "пов'язано спільною долею" як однорідні, так і різнорідні елементи, то *суміжність* – це відношення між цими елементами, при яких кожен із них може як свідомо, так і несвідомо ототожнюватися носієм образу з іншим елементом або ж з усім комплексним образом. Власне, комплексний образ є не що інше, як суцільна суміжність.

Феномен суміжності жорстко зумовлений не лише психологічно, а й фізіологічно, еволюційно як важливий фактор усієї нервової системи людини у боротьбі за її виживання. Так, для людської сенсорики характерні просторова суміжність, бо "якщо два подразники збуджують два сусідні рецептори, то їх розрізнення неможливе: вони зіллються і будуть сприйняті, як єдине ціле" (єдиний образ), а також часова суміжність.

бо "при коротких інтервалах між двома стимулами відповіді на другий з боку рецепторів може не бути" через так званий "абсолютний рефрактерний період, який може продовжуватися у людини в її поведінкових реакціях лише від кількох десятків до ста і більше мілісекунд" [6, с. 45]. Явища просторової та часової суміжності у фізіології отримали назву "**сенсорне маскування**" [6, с. 46], яка є не чим іншим, як нейрофізіологічним позначенням єдиного образу. Так само й у живому мовленні відбувається сенсорне маскування – нерозрізнення як елементів плану вираження (відтінків фонем), так і елементів плану змісту (елементів образу – значень слова). Нерозрізнення триває, допоки не настає поріг розрізнення – **диференційна сенсорна чуттєвість**, яка формується екстралінгвістичними факторами, найважливіший із яких – виживання. Так, коли пред'явити людині смужку синього кольору в оточенні смужок решти шести основних кольорів, то її колір легко ідентифікується як **синій**. А коли цю ж саму смужку показати в оточенні двадцяти відтінків синього кольору, то при номінації її кольору фіксується до десяти назв від **темно-синій** до **волошковий** та **баклажановий**. Річ у тім, що "видимий нами спектр електромагнітного випромінення обмежується рамками короткохвильового (довжина хвилі 400 нм) випромінення, яке ми називаємо фіолетовим кольором, і довгохвильового (довжина хвилі 700 нм) випромінення, яке ми називаємо червоним кольором, решта кольорів мають проміжні (суміжні. – А.Б.) значення довжини хвилі" [6, с. 63]. Свої пороги існують для всіх типів сенсорики (слух, смак, запах, дотик). **Суміжність можна визначити як нульову точку відрахунку, від якої може початися як інтеграція елементів образу, так і їх диференціація.** Гра розрізень-нерозрізень (суміжностей і переходів) – суть функціонування як центральної нервової системи людини, так і її мови. Це проявляється у вигляді свідомої або несвідомої метафори, метонімії, коли номінація одного з елементів образу репрезентує інший елемент або ж увесь образ.

Без психофізіологічного обґрунтування мовних явищ мовознавство приречене залишатися сліпим статистом, інвентаризатором мовних фактів, спроможним лише констатувати (**с take-to**) і нездатним пояснити, **чому і як** воно існує.

Явище суміжності тісно пов'язане з **переходами** і взагалі видається універсальною гносеологічною категорією. Усі видатні відкриття відбулися, власне, на "**грі привидів під назвою суміжності та переходи**". Наприклад, систематизація природи К. Ліннея, еволюційна теорія Ч. Дарвіна, періодичний закон Д. Менделєєва (який взагалі можна вважати "картою суміжностей і переходів" у чистому вигляді), корпускулярно-хвильова теорія світла А. Ейнштейна (порівн. хвильову теорію у соціолінгвістиці), не кажучи вже про теорію фонем з її відтінками, пояснення полісемії, омосемії та синонімії, коли остання плавно переходить в антонімію (**колосальний – величезний – великий – немалий – середній – невеликий – маленький – крихітний – мізерний – мікроскопіч-**

ний), а також різноманітні класифікації мов, серед яких буває неможливо визначити межу як між мовами, так і між мовою та діалектом.

У якому зв'язку перебуває викладене з особистістю професора Л. Скалозуб? Справа в тім, що загалом у лінгвістиці її постать певною мірою асоціюється з постаттю Фрейда у психології. Вона довго і плідно займалася дослідженням саме того, що лежить у площині позасвідомого – дослідженням звукової природи мовлення на досемантичному рівні. Мікросуви та заміщення у плані вираження повсякчасно відбуваються у мовленні на основі суміжностей та переходів і фіксуються лише за допомогою таких методів, як палатографування, рентгенографія та тензометрія, і перебувають за межами їх усвідомлення, хоч і фіксують матеріальні явища. (Різниця між відтінками звука [а] у словах *так* і *там* не усвідомлюється). Ці мікросуви лежать біля витоків взагалі будь-яких подальших змін у плані вираження, а згодом можуть заповнитися і семантичним диференціалом. Саме через неперехідну цінність праць Л. Скалозуб у галузі експериментальної фонетики їх індекс цитування і на сьогодні залишається дуже високим. Хоча це цитування переважно має місце в рамках фонетики, видається, що з розвитком психолінгвістики та нейролінгвістики її праці все більше цінуватимуться.

Як учений, Л. Скалозуб має ще одну видатну рису. Вона навчила покоління студентів і аспірантів любові до феномена мови, бо сама її любить і продовжує дивуватися її чудесним проявам. Окрім того, Л. Скалозуб притаманні масштабність мислення (не випадково від фонетики вона плавно перейшла до читання лекцій із психолінгвістики) та здатність до імпровізації, коли вона відривалася від тексту лекції і занурувалась у вільний дискурс, який іноді бував не менш цікавим, ніж сам предмет лекції. Принципово важливо підкреслити ще й те, що Лариса Георгіївна – людина і вчений із загостреним почуттям справедливості і з уродженим бажанням захищати слабкого та здатністю співчувати.

А здатність співчувати, як зазначала княжна В. Репніна, яка була заохана в Тараса Шевченка, – перша і найпевніша ознака благородства.

1. *Безпаленко А.* Етюд про суміжність, або помітити зародження зміни // Українське мовознавство. – 2004. – № 32-33. – С. 62-66; 2. *Безпаленко Анатолій, Безпаленко Артем.* Нейропохибка і вокалічна алоемія слов'янського кореня // Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія. – К., 2001. – С. 107-111; 3. *Большой психологический словарь / Под редакцией Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко.* – СПб., 2006; 4. *Зиндер Л.Р.* Общая фонетика. – М., 1979; 5. *Лосев А.Ф.* Знак, символ, миф // Труды по языкознанию. – М., 1982; 6. *Психофизиология / Под редакцией Ю.И.Александрова.* – СПб., 2006; 7. *Селье Г.* От мечты к открытию: как стать учёным. – М., 1987; 8. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка – М., 1967. – Т. 2.; 9. *Фрейд З.* Психология бессознательного. – М., 1989; 10. *Чапек К.* Рассказы. – М., 1984.

ПРЕФІКСАЛЬНА СЕМАНТИКА: ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРАКТИКА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Проблема опису семантики префікса неодноразово була предметом наукового обговорення. Актуальними й принципово важливими залишаються питання семантичної структури префіксів, пошук загальновизна-них підходів до її встановлення, систематизація значеннєвих систем де-риваційних префіксів тощо. У сучасному мовознавстві на ці питання зве-ртається особлива увага. Так, в українській дериватології відомі дослі-дження, присвячені питанням синонімії [5], омонімії [9], полісемії та варі-ативності словотвірних афіксів і похідних слів [15].

З огляду на наявні лексикографічні праці [8, 11, 12, 13], окремі наукові дослідження, присвячені загальним і частковим питанням словотвірної семантики [5, 6, 7, 9, 15], в українському мовознавстві можна відзначити значний доробок у вивченні семантики префіксальних морфем, що є ва-жливою передумовою укладання семантико-граматичного словника префіксів сучасної української мови. З іншого боку, зазначені праці не мали на меті повного опису префіксальної семантики на основі встанов-лених критеріїв, а це стимулює нові наукові дослідження, а відтак і про-довження наукових пошуків. Зауважимо, що префікси, порівняно з інши-ми словотвірними афіксами, мають конкретнішу семантику, яку, на пер-ший погляд, досить легко описати за допомогою лексичних засобів. Проте їхній морфемний статус зумовлює певні труднощі у встановленні значення, оскільки префікс не є самостійною одиницею і виявляє своє значення лише у складі слова. Виокремлення значення префікса зі значення слова в цілому є до певної міри штучним процесом, але це не озна-чає, що воно неможливе [16, с. 7].

Метою нашого дослідження є систематизація та узагальнення префі-ксальних значень, зафіксованих у словниках різних типів [11, 12, 13], в академічних граматиках [14, 16], у монографіях і окремих дослідженнях, присвячених питанням префіксальної семантики в сучасній українській мові [1, 5, 7, 15].

У науковій літературі відомі різні методи комплексного опрацювання й систематизації словотвірних значень, розроблені на матеріалі похідних слів, утворених різними способами словотвору. Зокрема, в описових гра-матиках [2, 16] словотвірна семантика репрезентується на рівні словотвір-ного типу, а словотвірна система мови зазвичай представлена за такою схемою: спочатку подається опис словотвірних типів за частинами мови похідних слів; у межах кожної частини мови – за способами словотворен-

ня; а потім за частинами мови твірних слів. Такий принцип опису є цілком закономірним, адже словотвірні типи є безпосередніми граматичними одиницями словотвірної системи мови та її опису. Орієнтуючись на частиномовну належність твірних і похідних слів, вони найтісніше пов'язані з морфологією мови – системою частин мови, морфологічними категоріями, лексико-граматичними розрядами слів, їх парадигматикою [10, с. 70].

Іншу концепцію опрацювання словотвірної семантики з погляду її адекватного представлення у словнику службових морфем пропонують В. Лопатін та І. Улуханов [10]. Якщо в описових граматиках словотвірна семантика репрезентується на рівні похідного слова як представника словотвірного типу, то в словнику службових морфем представлено інший аспект узагальнення словотвірного значення – значення словотвірної морфеми. Похідне слово тут розглядається як сфера існування морфеми.

Основні значення словотвірних морфем можуть бути встановлені лише шляхом об'єднання й аналізу всіх слів, у яких певна морфема виступає словотвірним формантом чи його частиною. Тож у процесі опису префіксальної семантики до аналізу мають залучатися всі похідні, утворені а) префіксальним; б) префіксально-суфіксальним; в) префіксально-постфіксальним і г) префіксально-суфіксально-постфіксальним способом. Такий підхід дає змогу подати у словнику морфем усі семантичні компоненти (тобто словотвірні семи) певної морфеми в словах із різною словотвірною структурою та граматичними властивостями [10, с. 70-74].

Цікавою, зважаючи на формалізоване представлення семантичної структури префіксів російської мови, є концепція А. Залізняк. Фактично ототожнюючи значення префікса й тип значення префіксального дієслова, дослідниця розуміє під ними те спільне, "що є у значенні ряду дієслів із даним префіксом... плюс набір відомостей щодо семантико-синтаксичних властивостей префіксального дієслова та його деривації" [4, с. 304].

На думку А. Залізняк, значення кожного префікса можна подати як певний набір семантичних ознак. Такий набір формується з префіксальних значень, зафіксованих у науковій літературі [4, с. 308].

Для ілюстрації висловленого наводимо фрагмент зі словника префіксальних дієслів із префіксом *за-*. Реєстровою одиницею такого словника є префіксальне дієслово. Значення дієслова ідентифікується за допомогою моделі керування, мінітлумачення чи прикладу.

Для прикладу наведемо структуру словникової статті для дієслова **забетонувати**:

забетонувати Ø, FILL, COVER, FIX,

де Ø означає, що дієслово *забетонувати* утворює видову пару з дієсловом *бетонувати*;

FILL виражає сему "наповнити",

COVER – "покрити",

FIX – "фіксувати".

Загалом словник задуманий як база даних, тобто він дозволяє будь-яке перегрупування інформації, наприклад, знаходження всіх дієслів із заданою семантичною ознакою префікса, певних комбінацій значень семантичних ознак префікса, повторюваних комбінацій значень багатозначного дієслова тощо [4, с. 318].

В українському мовознавстві ґрунтовну концепцію лексикографічного опрацювання дієслівних префіксів запропонувала С. Соколова [15]. Її опис префіксальних значень базується на встановленні зв'язків між морфно-семантичним варіантом (МСВ) префікса, з одного боку, та модифікацією префіксального значення залежно від значення твірного слова та його актантів (синтаксичного оточення) – з другого. Оскільки зафіксувати значення префікса можна лише щодо лексико-семантичної групи дієслів, що його приєднують, у поєднанні з дієсловами інших семантичних груп значення префікса змінюється.

Словникова стаття для кожного префікса побудована в такий спосіб. Першим розглянуто пряме просторове значення префікса, яке відповідає значенню прийменника (співзвучного чи етимологічно спорідненого або не співзвучного й не спорідненого). Якщо відповідників серед прийменників немає, першим аналізується найпоширеніше просторове значення. Потім описуються просторові значення, похідні від основного. Опис поступово переходить до аспектуальних значень, частина яких може спиратися на просторові. Аспектуальні значення представлені від найбільш вираженого значення роду дії до суто видового. Для кожного префікса визначені умови його десемантизації та перетворення на граматичний [15, с. 195-196].

В укладеному нами семантико-граматичному реєстрі префіксів сучасної української мови ми обрали принцип узагальнення зафіксованих в українському мовознавстві значеннєвих систем префіксальних морфем, що відповідає системності опису префіксальної семантики.

Генеральний реєстр префіксів сформовано на базі "Словника афіксальних морфем сучасної української мови" [8]. Для кожного префікса створена окрема стаття із зонним принципом побудови. У зонах подана така інформація (табл. 1):

- префікс;
- мова, з якої походить запозичений префікс;
- частиномовна належність похідного слова, що містить даний префікс (позначення в символах: іменник - N, дієслово – V, прикметник – Adj, прислівник – Adv);
- набір словотвірних і граматичних значень префікса;
- семантична характеристика похідного слова;
- приклади.

Таблиця 1. Фрагмент семантико-граматичного реєстру префіксів сучасної української мови

Префікс	Походження	Частини мовна належність	Словотвірні та граматичні значення	Семантична характеристика похідного слова	Приклади
архі-	гр.	Adj	Вказує на найвищий вияв ознаки, виражаючи сему "надзвичайно".		архіобережний, архіскладний
		N	Вказує на інтенсивність ознаки, покладеної в основу найменування осіб. Інколи висока інтенсивність ознаки переростає у високу негативну якість.	У назвах осіб за ознаками, що їх характеризують.	архівчений, архішахрай, архіпродисвіт
		N	Спеціалізується на вираженні значення вищого рангу, яке конкретизує сема "головний, старший".	Лише в назвах церковних посад, звань, чинів	архієпископ, архіпастир, архієрей

У процесі формування зон усі префікси (залежно від частини мови похідного слова) методично поділялися на іменні (іменникові (N) та прикметникові (Adj)), дієслівні (V) та прислівникові (Adv); питомі та запозичені. Тлумачення запозичених іменних та дієслівних префіксів подані за словниками [11, 12, 13] й окремими науковими працями [1, 7, 14].

За основу тлумачення питомих дієслівних префіксів було взято значення систему, представлену в монографії С. Соколової [15], а значення питомих іменних та прислівникових префіксів описані за "Словотвором сучасної української літературної мови" [14] та "Морфемікою української мови" [1].

Формування п'ятої зони реєстру з семантичною характеристикою похідного слова здійснювалося на підставі інформації, зафіксованої в граматиках [2, 14, 16] і монографічних дослідженнях [1, 6, 7, 15].

У шостій зоні наводяться приклади, що є ілюстрацією до зазначених словотвірних чи граматичних префіксальних значень.

У процесі формування статей реєстру були враховані префіксальна омонімія та полісемія. Розмежування цих двох явищ здійснювалося за семантичним критерієм. Омонімічними вважалися префікси, значення яких не мали спільних семантичних компонентів. На підставі цього омонімічними до дієслівних є префікси в іменниках, прикметниках і прислівниках, які не мають спільних компонентів значення з дієслівними префіксами. Наприклад, префікс про₁- у значенні "належність до якогось угру-

повання, дія на чийсь користь" щодо дієслівного префікса **про₂**, який має низку локативних, темпоральних та інших значень, є омонімічним. Дієслівні префікси в укладеному реєстрі подані як багатозначні. В основу такого розуміння покладено принцип, відповідно до якого значення більшості дієслівних префіксів формує закладена в них ідея просторовості. Значення префікса виникають унаслідок розвитку й метафоричного переосмислення (з просторових категорій в якісь інші) окремих аспектів цієї просторової ідеї. При цьому межа між "просторовими" й "непросторовими" значеннями в певних випадках є досить умовною [4, с. 311].

Укладений семантико-граматичний реєстр префіксів сучасної української мови є емпіричною базою для проведення досліджень у галузі морфеміки, словотвору, морфологічної стилістики та афіксальної лексикографії.

1. *Безпояско О., Городенська К.* Морфеміка української мови. – К., 1987; 2. *Горпинич В.* Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999; 3. *Ефремова Т.* Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М., 1996; 4. *Запизняк А.* Многозначность в языке и способы её представления. – М., 2006; 5. *Івасишина Т.А.* Синонімія словотвірних афіксів: Автореф. дис ... канд. філол. наук. – К., 1999; 6. *Клименко Н.Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973; 7. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А.* Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1988; 8. *Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І.* Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998; 9. *Куцак Г.М.* Основні вияви словотвірної омонімії: Автореф. дис ... канд. філол. наук. – К., 2000; 10. *Лопатин В.В., Улуханов І.С.* Мотивированное слово в описательной грамматике и словаре служебных морфем // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984; 11. *Полюга Л.М.* Словник українських морфем. – Львів, 2001; 12. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1975; 13. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980; 14. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. В.М. Русанівського. – К., 1970; 15. *Соколова С.О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К., 2003; 16. Украинская грамматика. – К., 1986.

Інеса Макар

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЕПІТЕТИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ЛОНГА "ДАФНІС І ХЛОЯ")

Ще в V ст. до н.е. Протагор проголосив "мірою всіх речей" людину. Усе, що пов'язане з людиною, лежить в основі антропоцентричного підходу і в сучасній лінгвістиці. Особливо актуальні дослідження, пов'язані зі спробами системного опису образу людини за даними мови [1; 12], з семантичними полями віку людини [10]; емоційного стану [7]; кінетики і сенсорики [4; 3], портретної характеристики [5] тощо.

Не випадково в центрі антропонімічного підходу дослідників опинився і прикметник, частина мови, яка позначає різні властивості, характерні ознаки, риси людини. Наприклад, Л. Пашко звернула увагу на семантич-

не розгортання прикметників, які означають характер людини, в сучасній французькій мові [11], Т. Малік проаналізувала прикметники, що позначають зовнішність людини в сучасній англійській мові [9] та ін.

Семасіологічні характеристики прикметників, які характеризують людину, їх синтагматичні зв'язки та парадигматичні відношення безпосередньо пов'язані з функцією епітета, який ми розглядаємо як обов'язковий атрибут ідіостилю письменника.

За визначенням сучасних лінгвістів, *epithet* – це традиційний художній засіб, який найвиразніше передає особливості жанру, індивідуального почерку письменника, визначає стиль літературного напрямку та художньої мови відповідного періоду [6, с. 5].

Досліджуючи ідіостиль Лонга, дотримуватимемось широкого погляду на епітет, вважаючи ним будь-яке означення, яке вживається для позначення ознаки предмета. Метою статті є інвентаризація та комплексний аналіз мікросистеми епітетів на позначення зовнішності та характерних рис людини в романі Лонга "Дафніс і Хлоя", зокрема дистрибутивно-статистичний аналіз синтагматичних сполучуваностей епітетів та означуваних слів у тексті, як також парадигматичних відношень між виділеними підкласами.

Дистрибутивно-статистичний напрям активно використовують у сучасній філології при вивченні індивідуальних особливостей авторського стилю. Об'єктом таких досліджень виступає не тільки стилістично забарвлена лексика, а подекуди й весь словниковий склад, який є показником різноманітності слововживань та уподобань письменника. Наприклад, в описах зовнішності людини одні письменники можуть надавати перевагу прикметникам на позначення кольору, інші – на позначення форми чи фізичних властивостей. У тексті важливими виявляються і синтагматичні зв'язки прикметників з іменниками, означеннями яких вони є.

У романі Лонга "Дафніс і Хлоя" зафіксовані такі семантичні підкласи прикметникових епітетів:

1) із загальною семою 'колір', що позначають основні кольори та їхні відтінки (**λευκός** – білий; **μέλας** – чорний; **πυρρός** – червоно-жовтий, рудий; **γλαυκός** – світлий, голубий; **ἐνερευθής** – червонуватий, рум'яний; **ἐπίκραυτος** – засмаглий; **μυσαῖπόλιος** – напівсивий; **ξανθός** – золотисто-жовтий, русявий, світловолосий);

2) із загальною семою 'світло' (**στίλπυδος** – блискучий);

3) із загальною семою розміру, що позначають параметричні дані, зокрема висоту (зріст) людини (**μικρός** – малий, невеликий; **μέγας** – великий, високий);

4) із загальною семою 'оцінка', які виражають відповідність/ невідповідність стандарту, естетичному ідеалу (**ώραῖτος** – гарний, квітучий; **φίλος** – дорогий, милий; **καλός, εὖμορφος** – красивий, гарний, прекрасний; **ἄμειπτος** – бездоганний; **πονηρός** – поганий, зіпсований; **μιαρός** – брудний, грубий; **εὐτελής** – простий, непоказний);

5) із загальною семою належності до певної раси, етносу, країни (Τύριος – тірійський; Σικελός – сицилійський; ἔπακτος – іноземний, чужий);

6) із загальною семою 'кількість' (μόνος – єдиний, тільки один; πολύς – численний);

7) із семою родової приналежності (θῆλυς – жіночого роду, жіночий; ἄρρην – чоловічого роду, чоловічий; γνήσιος – кровний, рідний);

8) які позначають риси характеру (ἀγαθός, χρηστός – хороший, добрий; ἀσεβής – безбожний, нечестивий; ἄπιστος – невірний, ἀνόσιος – нечестивий, безчесний; μεγαλόφρων – великодушний, благородний; εὖνους – відданий, доброзичливий; ἀγέρωχος – гордий, зарозумілий; σοβαρός – норовистий, серйозний; ἀμήχανος, ἄπορος – безпомічний, безпорадний; σιωπηλός – безмовний; мовчазний; λάλος – балакучий; ἀργός – бездіяльний);

9) які позначають інтелектуальні властивості людини, її здібності (συνετός – розумний, розсудливий; ἀμαθής – невчений, нетямущий; ἄπειρος – необізнаний, недосвідчений; ὠδικός – музичний, співучий; μουσικός – той, що має музичні здібності);

10) які позначають фізичну природу людини чи її тілесні властивості (ἰσχυρός – могутній, сильний; θνητός – смертний);

11) які вживаються на позначення соціального стану (πλούσιος, εὐδαίμων – багатий; πένης – бідний);

12) які називають вікові ознаки людини (νέος – молодий; ἀπαλός – молодий, свіжий; γέρων, παλαιός, πρεσβύτες – старий, древній);

13) які позначають властивості шкірного покриву людини (μαλθακός – м'який, ніжний; ἀγένειος – безбородий; προγένειος – бородатий; ἀρτιγένειος – покритий волоссям (пушком));

14) які виражають емоційний стан людини, її настрої, почуття (ἔρωτικός – закоханий, φαῖδρός – світлий, веселий, радісний; εὐτυχής – щасливий, успішний; ἄθλιος – нещасний, бідний; περισπούδαστος – бажаний; ἔκφρων – шалений; σκυθρωπός – похмурий, сумний, сердитий).

Виділені 14 груп епітетів, які характеризують людину, її зовнішність, характерні риси, соціальний стан, родову чи етнічну належність тощо, охоплюють 67 прикметникових назв у тексті роману. Найбільш розгалуженою виявилася група, яка називає риси характеру людини (14). Поширеними є групи епітетів, що виражають сему 'колір' (8), 'оцінку' (8), емоційний стан людини і почуття (7). По одному-два фіксуємо приклади епітетів із семами 'кількість' (2), 'розмір' (2), 'фізична природа людини чи її тілесні властивості' (2), 'світло' (1).

Частота вживання прикметникових епітетів у тексті роману залежить передусім від сполучуваності з іменниками певних лексико-семантичних груп. Серед іменників, які сполучаються з означеннями на позначення характеристики людини, виділяємо такі групи: 1) власні назви осіб: ὁ Δάφνης (Дафніс), ἡ Χλόη (Хлоя), ὁ Γνάθων (Гнафон), ὁ

Δόρκων (Доркон), ὁ Διονυσοφάνης (Діонісофан), ὁ Λάμων (Ламон); 2) загальні назви осіб: ὁ ἀνθρωπος (людина), ἃ παῖς, τό παιδίον (дитина), ὁ ἀνὴρ (чоловік), ἡ γυνή, τό γύναιον (жінка), τό μειράκιον, ὁ μειρακίσκος (хлопчик), ἡ παρθένος, ἡ κόρη (дівчина); 3) назви спорідненості та свояцтва: ὁ πατήρ (батько), ἡ μήτηρ (мати), οἱ γονεῖς (батьки), ὁ υἱός (син), ἡ θυγάτηρ (дочка), ὁ νυμφίος (зять); 4) назви осіб за родом занять: ὁ ἄγροικος (селянин), ὁ ποιμήν (пастух), ὁ αἰπόλος (козопас), ὁ βουκόλος (волопас), ὁ γεωργός (землероб), ὁ κυνηγέτης (мисливець), ὁ λῆστής (пірат), ὁ σοφιστής (софіст); 5) назви осіб за місцем проживання: ὁ Μηθυμναῖος (митимнієць); 6) назви соматичних понять: ἡ κόμη (волося), τό πρόσωπον (обличчя), ἡ σάρξ (тіло), ὁ ὄδους (зуб), ὁ ποῦς (нога), ὁ ὀφθαλμός (око), τό στόμα (рот), τό χεῖλος (губа), ἡ χεῖρ (рука); 7) назви осіб за соціальним статусом: ὁ οἰκέτης (слуга), ὁ ἰμρόδουλος (раб), ὁ δεσπότης (господар); 8) назви осіб за віком: ὁ νεανίσκος (молода людина, юнак), ὁ γέρων (старець).

Найуживанишим є епітет πολὺς – 'численний' (70 слововживань), який сполучається з іменниками, що не тільки є назвами осіб, а й предметів та понять. Сполучаючись з іменниками антропологічного значення, він утворює 11 різновидів епітетних словосполучень, як-от: ἡ κόμη πολλή (густе волосся), οἱ αἰπόλοι καὶ βουκόλοι πολλοί (численні козопаси і волопаси), αἱ γυναῖκες πολλαί (багато жінок), у решті випадків – у поєднанні із займенниками: [у Дафніса] *було густе чорне волосся – ἦν δέ ἡ μὲν κόμη μέλαινα καὶ πολλή (1,13,2); πάντα αὐτῷ διηγείται, τοὺς μνηστευομένους ὡς πολλοὴ καὶ πλοῦστοι (3,25,4) – все йому розповіла про женихів, що численні і багаті.*

Проте номінативно-експресивні можливості епітета πολὺς невеликі, оскільки він сполучається лише із 4 іменниками. Антонімом до слова πολὺς виступає прикметник ἰσότης, який вжитий у романі Лонга 24 рази, з них на позначення людини – 15 разів. Наприклад: εἰς μόνην Χλόην ἐγένετο λόλος (1,17,4) – з однією Хлоєю він ставав балакучим.

Частовживаним у романі "Дафніс і Хлоя" виявився прикметник μέγας – 'великий' (усього 45 разів, з них 8 – із значенням характеристики людини), який відзначається більшою різноманітністю семантики порівняно з прикметником πολὺς, тобто, сполучаючись з іменниками, він набуває кожного разу нового відтінку значення, як-от: 1) значний своїми розмірами, зростом: ἦν δέ ὁ Διονυσοφάνης μεσατόλιος μὲν ἤδη, μέγας δέ καὶ καλὸς (4,13,2) – Діонісофан був уже напівсивий, високий і красивий; 2) який значно переважає своїми розмірами інших подібних до нього осіб: Ἐγὼ, παρθένε, μέζων εἰμι Δάφιδος (1,16,1) – я, дівчино, більший є від Дафніса; 3) який вийшов з дитячого віку, дорослий: ἰδόντες δὲ μειράκιον μέγα (1,28,2) – побачивши дорослого хлопця (в даному випадку значення 'дорослий' є контекстуальним); 4) який чимось виділяється серед інших: οἱ ἄλλοι νομεῖς ἦγον τὰς ἀγέλας εἰς νομὴν καὶ πρὸ τῶν ἄλλων Χλόη καὶ Δάφνις, οἷα μέζονι δουλεύοντες ποιμένοι (3,12,1) – інші пастухи повиганяли стада

на пасовисько, раніше від інших Дафніс і Хлоя, тому що служили у вида-тнішого пастуха; 5) славний: *μεγάλους ὁ Ἔρωσ ποιεῖ σοφιστὰς* (4,18,1) – Ерот робить (людей) великими софістами.

Поряд з прикметником μέγας Лонг часто використовує прикметник καλός (красивий). У романі його вжито 45 разів, з них на означення людини – 32. Наприклад: *πρόσεισιν ἐγγύς καὶ εὕρισκε παιδίον μέγα καὶ καλόν* (1,2,3) – підходить ближче і знаходить дитину велику і гарну. Цими по-парно з'єднаними епітетами (μέγα καὶ καλόν) Лонг супроводжує головного героя роману Дафніса протягом усієї розповіді. У тексті роману є епізод, коли пірати вперше побачили Дафніса, який сумний блукав понад морем. Вони забрали його на судно разом із нагробаним багатством, оцінивши передусім його красу: *ἰδόντες δὲ μεράκιον μέγα καὶ καλόν καὶ κρείττον τῆς ἐξ ἄγρων ἀρπαγῆς* (1,28,2) – бачачи хлопця дужого і гарного, кращого за нагробане з полів. Нерідко в тексті роману поєднується епітет καλός з епітетом ἰσχυρός (сильний): *ὁ Γνάθων ἔπ περιεργάζετο καταμαθὼν ὡς οὐ μόνον καλός, ἀλλὰ ἰσχυρός ἔσπν* (4,12,4) – Гнафон уже не піз, дізнавшись, що він (Дафніс) є не тільки гарний, а й сильний. Можна припустити тут вплив Гомера, у якого прекрасне часто є прямо пов'язаним з великими розмірами і могутніми фізичними силами [8, с. 175].

У сполученні з іменниками антропологічної семантики прикметник καλός розвиває такі значення: 1) приємний зовнішнім виглядом, який має красиву зовнішність чи привабливі риси обличчя: *μόνον λοιπὸν καλὸν εἶναι Δάφνιν νομίζω* (4,16,2) – я вважаю, що гарним є тільки Дафніс; 2) який має позитивні якості або властивості, заслуговує схвалення: *καλὸν οἰκέτην καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ δεσπότου* (4,19,5) – гарний слуга для гарного і доброго господаря.

Група епітетів-кольороназв охоплює порівняно невелику кількість прикладів. Це епітетні словосполучення, що характеризують соматизми: *волосся* – ἡ κόμη (ξανθός, μέλας, πυρρός), *тіло* – τὸ σῶμα (λευκός, ἐτίκαιτος), *обличчя* – τὸ πρόσωπον (ἐνερευθής). О. Веселовський вважає колір волосся етнічною ознакою. Світло-русий – це улюблений колір у греків і римлян. Всі гомерівські герої світло-русі, крім Гектора [2, с. 61].

У Лонга ж головна героїня роману красуня Хлоя є русаюю, вона має *волосся світло-русе, золотисте* (ἡ κόμη ξανθή (1,17,3). Головний герой – Дафніс має *чорне волосся* (ἡ κόμη μέλαινα), що також символізує його красу. Цей епітет можна вважати постійним (4 епітетні словосполучення), оскільки Лонг постійно підкреслює, що Дафніс має *чорне і густе волосся* (ἡ κόμη μέλαινα καὶ πολλή). З іншими значеннями письменник не вживає слова μέλας взагалі. Особливо виразним у контексті характеристики героя виступає епітетне словосполучення ἡ κόμη μέλαινα у поєднанні з порівнянням, що має, на нашу думку, культурологічне значення: *μύρτοις (подобний до мурту* – 1,24,3). Порівняння доповнює епітет, уви-разнює характерну ознаку, підсилює її або ж, навпаки, знижує. Напри-

клад, Доркон, що недолюблює Дафніса, не може заперечити, що він молодий і гарний, має чорне волосся, але додає порівняння *μέλας ὡς λύκος* – 'чорний, як вовк', чим "знижує" рівень вроди Дафніса. Наприклад: *οὗτος δὲ ἐστὶ μικρὸς καὶ ἀγένειος ὡς γυνὴ καὶ μάλας ὡς λύκος* (1,16,2) – *цей же є малий і безбородий, як жінка, і чорний, як вовк.*

В іншого героя роману – у Доркона – волосся *руде* (*πυρρός*), хоч він сам називає себе *золотоволосим*, порівнюючи своє волосся з кольором поля перед жнивами. Ось як змальовує себе Доркон: *Λευκός εἰμι ὡς γάλα καὶ πυρρός ὡς θέρος μέλλον ἀμᾶσθαι* (1,16,1) – *я є білий, наче молоко, і золотоволосий, як улітку поле перед жнивами.* Проте Лонг, очевидно, вважає цей колір (*πυρρός*) не дуже привабливим. Характеризуючи Доркона, автор роману доповнює епітет *πυρρός* порівнянням: *πυρρός ὡς ἀλώπηξ* (1,16,5) – *рудий, як лисиця.* Описові комплекси, в яких поєднуються епітети і порівняння є характерними для ідіостилю Лонга.

Епітет *μεσαιπόλιος* 'напівсивий' Лонг вживає для характеристики Діонісофана, рідного батька Дафніса. Цей епітет доповнює портрет красивого, хоч уже немолодого чоловіка, поєднуючись з іншими епітетами, які дають Діонісофану всебічну характеристику: *ἦν δὲ ὁ Διονυσοφάνης μεσαιπόλιος μὲν ἦδη, μέγας δὲ καὶ καλὸς καὶ μερακίους ἀμιλλᾶσθαι δυνάμενος, ἀλλὰ καὶ πλοῦσιος ἐν ὀλίγοις καὶ χρηστὸς* (4,13,2) – *Діонісофан був уже напівсивий, високий і красивий, і міг змагатися силою з молодими, але і багатим був, як мало хто, і благородним.*

Епітет *γλαυκός* (*світлий, голубий*) вживається на позначення кольору очей Тітира. Тут Лонг вживає сурядний ряд епітетів, що становлять розгорнуту характеристику особи, і створює фігуру ампліфікації, особливий стилістичний прийом, що використовується для підсилення характеристики, доповнення і збагачення думки за допомогою нагромодження синонімів, епітетів, порівнянь, антонімічних протиставлень тощо в одному реченні. Наприклад: *Τίτιρος, πυρρὸν παιδίον καὶ γλαυκόν, λευκόν δὲ καὶ ἀγέρωχον* (2,32,1) – *Тітир, золотоволоса дитина, з голубими очима, білолиця і пишна.*

Епітети *λευκός* (*білий*) і *ἐπίκαιτος* (*засмаглий*) характеризують тіло людини. Біле тіло у греків вважалось ознакою краси. Прикметник *λευκός*, такий, що має колір молока, поєднується з іменниками *τὸ πρόσωπον*, *τὸ σῶμα*, *ὁ παῖς*, *τὸ παιδίον*, *ὁ ὄδους*. Ці епітетні словосполучення характеризують Хлоу, Доркона, Тітира. Компаративна форма *λευκότερον τοῦ γάλακτος* (*біліший від молока*) означає вищу міру білизни, підсилює значення особливої краси: *τὸ πρόσωπον λευκότερον ἀληθῶς καὶ τοῦ τῶν αἰῶν γάλακτος* (1,17,3) – *обличчя [Хлої] біліше насправді від молока кіз.*

Підсилений порівнянням *ὡς γάλα* (*мов молоко*) епітет *λευκός* має винятково позитивне значення, проте порівняння *λευκός ὡς ἐξ ἄστεον γυνή* (*білий, мов міська жінка*), що стосується Доркона, має, на нашу думку, дещо знижену оцінку. Порівняймо самооцінку Доркона та оцінку його Дафнісом: *Λευκός εἰμι ὡς γάλα* (1,16,1) – *я є білий, наче молоко, – каже*

про себе Доркон. Дафніс відповідає йому, що дійсно Доркон білий, але *ὡς ἐξ ἄστεον γυνή* (1,16,5) – як міська жінка.

Вродливе обличчя Хлої письменник порівнює з кольором яблука: *ὅτι Λευκὸν καὶ ἔνερευθές* ἦν (1,24,3) – бо ж було біло-рожеве.

Епітет *ἐπίκαυτος*, вжитий у романі лише один раз, також означає красу вродливого юнацького тіла пастуха Дафніса, який мав *τὸ δὲ σῶμα ἐπίκαυτον* ἦλιν (1,13,2) – тіло засмагле від сонця.

Слід відзначити, що епітети, які виступають дистрибутами соматизмів (волосся, очі, тіло, зріст та ін.) і служать для відтворення зовнішнього вигляду, а іноді й фізичного та психічного станів людини, є у Лонга засобом індивідуалізації образів героїв, а також виявленням авторського ставлення до них.

Уживані Лонгом епітети для позначення вдачі, характеру, а подекуди й зовнішності героїв, можуть подекуди виступати і як вторинні номінації з метафоричним використанням прикметникової ознаки. Так, даючи загальну негативну характеристику панському слугі Гнафону, Лонг називає його: *Γνάθων ὁ μιάρός* (4,18,3) – брудний Гнафон, підкреслюючи цим ад'єктивом-епітетом не його зовнішній вигляд, а низькі моральні якості. А вживання автором для характеристики названої матері Дафніса епітета *εὐτελοής* – 'непоказна' можна вважати своєрідним евфемізмом, який дозволяє автору уникнути вживання прикметника 'негарна'.

Лонг широко використовує синонімічні ряди епітетних назв для позначення певних ознак. Наприклад, ознаку 'гарний, прекрасний' передають епітети *καλός, εὖμορφος*; 'хороший, добрий' – *ἀγαθός, χρηστός*; 'старий' – *γέρων, παλαιός, πρεσβύτης*; 'багатий' – *πλούσιος, εὐδαίμων*. Кожне слово-синонім відзначається відтінком значення.

Спостерігаємо також в системі епітетних назв не лише синонімічні, але й антонімічні відношення, а саме: *λευκός – μέλας, μικρός – μέγας, ἀγένειος – προγένειος, νέος – γέρων, καθαρός – μιάρός, εὐτυχής – ἄθλιος, σιωπηλός – λάλος, συνετός – ἀμαθής, πλούσιος – πένης, μόνος – πολύς, θῆλυς – ἄρρην* та ін. Лонг широко використовує такі антонімічні протиставлення, характеризуючи зовнішність чи риси персонажів, наділяючи їх певними оцінками. Ось яким зобразив Лонг Дафніса, який зносив любовні переживання: *σιωπηλός* ἦν ὁ πρότερον τῶν ἀκρίδων *λαλίστερος* (1,17,4) – мовчазний став, хоч раніше був балакучіший від цвіркунів.

Як показує дослідження, прикметникові епітети виявляють різну сполучуваність з іменниками. Найбільший коефіцієнт сполучуваності з іменниками виявляють епітети зі значенням оцінки. Наприклад, прикметник *καλός* сполучається із 15 іменниками (усього 22 слововживань): *ὁ Δάφνης* (1,13,2(2); 1,14,2; 1,14,3; 4,16,2), *τὸ παιδίον* (1,2,3; 1,7,2), *ὁ παῖς* (1,27,3), *ἡ παρθένος* (1,27,2; 2,34,1; 2,34,3), *τὸ μεράκιον* (1,28,2), *ἡ γυνή* (2,23,1), *ἡ μήτηρ* (3,23,1), *ἡ κόρη* (3,31,3), *ὁ Διονυσσοφάνης* (4,13,2), *ὁ αἰπόλος* (4,15,4), *ὁ δεσπότης* (4,19,5), *ὁ οἰκέτης* (4,19,5), *ὁ ὁμόδουλος* (4,19,3), *ὁ υἱός* (4,20,2), *ἡ θυγάτηρ* (4,33,4). У групі прикметників, які позначають риси характеру, прикметник *ἀγαθός* по-

еднується із 6 іменниками – δ βουκόλος (2,5,3), δ γεωργός (2,5,3), η Χλόη (3,31,3), δ δεσπότης (4,19,5), δ Δάφνις (1,19,1), δ νεανίσκος (4,18,1). Епітетне означення $\mu\iota\tau\omega\nu\sigma$ представлене у романі у сполученні з 5 іменниками (ή Χλόη (1,17,4), (1,20,1), δ *άνθρωπος* (2,5,5), δ Δάφνις (4,16,2), δ Γνάθων (4,25,2), η μήτηρ (4,30,1). Серед епітетів з колірною семантикою епітет $\lambda\epsilon\upsilon\kappa\acute{o}\varsigma$ виявляє сполучуваність теж з 5 іменниками ($\tau\acute{o}$ πρόσωπον, $\tau\acute{o}$ *σώμα*, δ *παῖς*, $\tau\acute{o}$ παιδίον, δ *ὄδους*), $\xi\alpha\nu\theta\acute{o}\varsigma$ – з трьома. Тільки з одним іменником сполучаються прикметники $\sigma\iota\lambda\pi\nu\acute{o}\varsigma$, $\mu\alpha\lambda\theta\alpha\kappa\acute{o}\varsigma$, $\acute{\alpha}\pi\alpha\lambda\acute{o}\varsigma$, $\pi\alpha\lambda\alpha\iota\acute{o}\varsigma$, $\pi\epsilon\rho\iota\sigma\tau\omicron\upsilon\delta\alpha\sigma\tau\omicron\varsigma$, $\xi\kappa\phi\rho\omega\nu$, $\sigma\upsilon\nu\epsilon\tau\acute{o}\varsigma$, $\tau\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$, $\Sigma\iota\kappa\epsilon\lambda\acute{o}\varsigma$, $\theta\grave{\eta}\lambda\upsilon\varsigma$, $\acute{\alpha}\rho\rho\eta\nu$ та ін.

Що ж стосується сполучуваності іменників з прикметниковими епітетами, то у романі Лонга "Дафніс і Хлоя" найбільшу сполучуваність виявляють іменники: $\tau\acute{o}$ *παιδίον* ($\lambda\epsilon\upsilon\kappa\acute{o}\varsigma$, $\pi\upsilon\rho\rho\acute{o}\varsigma$, $\gamma\lambda\alpha\upsilon\kappa\acute{o}\varsigma$, $\mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha\varsigma$, $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\acute{\upsilon}\tau\eta\varsigma$, $\kappa\alpha\lambda\acute{o}\varsigma$, $\acute{\alpha}\gamma\acute{\epsilon}\rho\omega\chi\omicron\varsigma$, $\acute{\alpha}\rho\rho\eta\nu$, $\theta\grave{\eta}\lambda\upsilon\varsigma$, $\gamma\acute{\eta}\nu\eta\sigma\iota\omicron\varsigma$, $\sigma\omicron\beta\alpha\rho\acute{o}\varsigma$) – 11 випадків; δ *Δάφνις* ($\nu\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$, $\kappa\alpha\lambda\acute{o}\varsigma$, $\xi\kappa\phi\rho\omega\nu$, $\sigma\upsilon\kappa\upsilon\theta\rho\omega\pi\acute{o}\varsigma$, $\acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{o}\varsigma$, $\sigma\upsilon\nu\epsilon\tau\acute{o}\varsigma$, $\mu\acute{o}\nu\omicron\varsigma$) – 7 фіксації; η *Χλόη* ($\acute{\omega}\rho\alpha\acute{\iota}\omicron\varsigma$, $\epsilon\ddot{\upsilon}\mu\omicron\rho\phi\omicron\varsigma$, $\pi\epsilon\rho\iota\sigma\tau\omicron\upsilon\delta\alpha\sigma\tau\omicron\varsigma$, $\acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{o}\varsigma$, $\acute{\alpha}\mu\acute{\eta}\chi\alpha\nu\omicron\varsigma$, $\acute{\alpha}\lambda\pi\omicron\rho\varsigma$, $\mu\acute{o}\nu\omicron\varsigma$) – 7 сполучень. Найменшу сполучуваність виявляють іменники: δ *Λάμων*, δ *σοφιστής*, δ *Μηθυμναίος* та ін. – лише по одній фіксації.

Дослідження показало, що епітети на позначення людини становлять у Лонга "вагому тематичну групу", яка складається з 67 прикметників, що сполучаються з 46 іменниками.

Аналіз синтагматичних зв'язків епітетів (на рівні семантичних підкласів прикметників) за допомогою статистичних методів дає змогу точно й ефективно визначити синтагматичний статус кожного окремого підкласу, а також зробити висновок про участь епітетів у творенні індивідуального стилю письменника. Зокрема, аналіз епітетних сполучень дає підстави для висновку, що їх використання безпосередньо пов'язане з манерою письма та особливостями авторського стилю Лонга.

1. *Апресян Ю.Д.* Образ человека по данным языка: Опыт системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67; 2. *Веселовский А.Н.* Историческая поэтика. – М., 1989; 3. *Волошина О.В.* Роль сенсорной лексики в творении художной образности (на материале английской прозы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1994; 4. *Калугина Е.А.* Кинетическая лексика в раскрытии образа персонажа в художественном тексте на материале французского романа XX в. // Вісник Харківського держ. ун-ту: Романо-германська філологія. – Х., 1999. – С. 47-49; 5. *Козка І.Р.* Синонімічно-антонімічні відношення в системі прикметників портретної характеристики людини в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Х., 1994; 6. *Красавіна В.В.* Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини XIX – першої половини XX ст.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 2005; 7. *Лознякова Н.А.* Лингвостилистические и композиционные средства передачи эмоционального состояния человека в художественном тексте (на материале английской прозы XIX в.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1997; 8. *Лосев А.Ф.* Гомер. – М., 1960; 9. *Малік Т.Г.* Прикметники, що позначають зовнішність людини в сучасній англійській мові: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одеса, 2002; 10. *Матвеев В.И.* Структура семантического поля возраста человека (на материале русского, украинского и английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987; 11. *Пашко Л.А.* Семантическое развертывание прила-

гитольных, обозначающих характер человека, в современном французском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1991; 12. Шведова Н.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над "Русским семантическим словарем" // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 3-16; 13. Longos. Hirtengeschichten von Daphnis und Chloe. Griechisch und deutsch von Otto Schönberger. – Berlin, 1973.

Олеся Мойсієнко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕМАРКА З КОМПОНЕНТОМ *ΓΕΛΑΩ* В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ АЛКІ ЗЕΪ

Вивчаючи семантико-граматичні особливості ремаркової структури, широкий функціональний спектр ремарки в художньому тексті, зокрема як явища стилістичного – такого, що відбиває певні ідіостилістичні характеристики тексту, варто звернути увагу на такі лексичні одиниці, як *γέλαω*, *χαμογελάω*. Уживання на місці традиційного дієслова мовлення (*λέω*, *μιλάω* тощо) конструкцій з дієсловами невербальної семантики є виявом певної авторської інтенційності, яку дослідники розглядають як "необхідний складник уявлення про естетичну функцію" мови [1, с. 67].

Семантична група ремаркових конструкцій з дієсловами *γέλαω*, *χαμογελάω* включає всі їхні граматичні, семантичні варіанти та синонімічні за значенням сполучення типу *ξεκαρδίζομαι*, *σκάω στα γέλια* тощо. У результаті опущення дієслова мовлення, що супроводжує репліку, або в результаті заміни конструкції "..."+ *είπε* και *γέλασε* на схему "..."+[без *είπε*] *γέλασε*, слово *γέλαω* певним чином метафоризується, тобто перебирає на себе семантичні функції слів *λέω*, *μιλάω* – і в результаті надає ремарці дещо нових стилістичних відтінків. Так, наприклад, у реченні 1. Η Σοφούλα χαμογελάει με **το ίδιο μελαγχολικό χαμόγελο** του Κωστή. – *Απίθανη γυναίκα η Λίζα*. (293) дієслово *χαμογελάει* тавтологізується, причому іменник супроводжується прикметником *μελαγχολικός*. Порівняймо цей приклад з такими реченнями: 2. Έχουμε τόσον καιρό μπροστά μας, χαμογελάει ήρεμα, άλλωστε το άλλο Σαββατοκύριακο θα 'μαι πάλι πίσω (177), 3. Εκείνος χαμογελάει γαλήνια (179). Дієслово *χαμογελάει* поширене прислівниками *ήρεμα* та *γαλήνια*, з чого видно, що ці прислівники виступають означенням не лише до посмішки, а є виявом певної реакції на репліку чи ті слова героя, що їх супроводжує ремарка. Задля більшої наочності конструкцію *χαμογελάει με μελαγχολικό χαμόγελο* можна переробити за зразком двох останніх речень, за схемою *χαμογελάει μελαγχολικά*. Таким чином, стає зрозуміло, що прикметник виконує роль означення до іменника і виступає постійною якістю, характерною рисою мовця, тоді як приклад з прислівником є вираженням оцінки не героя і його посмішки, а реакції на репліку, що передує ремарці чи слідує за нею. У першому реченні визначальну роль відіграє конструкт *το ίδιο*, вказуючи на те, що

прикметник *μελαγχολικός* може розглядатися в цьому контексті як постійний епітет, тобто посмішка є характерною для героїні, а не є ситуативним виявом емоцій. На таку "постійність" епітета вказує також означення *χαμόγελο του Κωστή*. Але якщо розглядати вживання прикметника при іменникові *χαμόγελο* у таких конструкціях, як "...+ *κάνει κάτι με adj. χαμόγελο*, то можна припустити ототожнення такої прикметникової схеми з прислівниковою, про яку йшлося вище. Ремарка у реченні 4. *Η Λίζα μου άνοιξε μ'ένα ψεύτικο, θα 'λεγα, χαμόγελο*. – *Έχουμε επίσκεψη (80)* є надзвичайно промовистою, оскільки нехтування дієсловом мовлення і вживання натомість дієслова кінетичного характеру з іменником такого ж невербального значення *χαμόγελο* спричиняє нагромадження компонентів з відповідною семантикою, в результаті чого підвищується динамізм, експресивність лексичного ряду, що безпосередньо передається на репліку, тим самим на останню нашаровується низка додаткових значень. Якщо порівняти з наведених вище речень останнє та перше, видно, що за схемою вони подібні, тоді як заміна речення 4 прислівниковою конструкцією можлива (*Η Λίζα χαμογέλασε ψεύτικα*), а речення 1 без певних семантичних та стилістичних видозмін – ні (*Η Σοφούλα χαμογέλαει μελαγχολικά*). Розрізнювальну функцію в обох випадках виконує препозиційний компонент, виражений у першому випадку елементом "*το ίδιο*", а у другому – неозначеним артиклем *ένα*. *Το ίδιο* в розглянутому контексті лежить у семантично антонімічній площині стосовно *ένα* і відповідно зумовлює вживання прикметника *μελαγχολικός* стосовно самої особи мовця, тоді як *ένα* спричиняє перенесення значення прикметника *ψεύτικός* на саму репліку. Інакше 4-те речення могло б звучати як *Η Λίζα μου χαμογέλασε ψεύτικα* або навіть ... *και είπε ψέμα*. – *Έχουμε επίσκεψη*. Таким чином, прикметник і вся конструкція в цілому виступає в ролі непрямой оцінки до сказаного. Подібним чином у прикладі 5. "*Ελα, ντε", απαντούσε κείνος μ'ένα πονηρό χαμόγελο (45)* вислів *πονηρό χαμόγελο* переносить своє емоційне забарвлення на слова репліки, що мають абсолютно нейтральний характер (як і в попередньому прикладі), і виказує свій ситуативний характер, визначаючи певні імпліковані смисли.

Дещо інакше в семантичному плані можна класифікувати такі схеми ремарки, як "... + *χαμογελάει και [κάνει κάτι]*, де вираз *κάνει κάτι* виражається словосполученням кінетичного характеру і у поєднанні з яким дієслово *χαμογελάω* набуває додаткового емоційного та семантичного значення. Наприклад, у реченні 6. *Τώρα χαμογελάει και μου χαϊδεύει τα μαλλιά*. – *Δε σ'το 'λεγα! Οι άνθρωποι που αγαπιούνται ξαναβρίσκονται μια μέρα! (154)* ремарка характеризується подвійною дієслівністю, де семантика кінетичного виразу значною мірою доповнює емоційно забарвлене слово *χαμογελάω*. Це речення можна було б перебудувати таким чином: *τώρα χαμογελάει* – і замість *χαϊδεύει τα μαλλιά* – *τριφερά, ήρεμα, ήσυχα, με αγάπη*, тобто замість виразу з кінетичною семантикою можна вжити ряд прислівників, що передають значення певного руху з інтимізуючою семан-

тикою. Проте в емоційно-експресивному плані прислівник, чи навіть ряд прислівників, вжитих на позначення кінетичного виразу, набагато слабший, і не здатен відтворити увесь спектр потенційних значень виразу, які часто можуть сприйматися лише на невербально-сенсорному рівні. Якщо у прикладі 6 дія спрямована на того ж реципієнта, якого стосується репліка (тому ця дія є виявом ставлення мовця до реципієнта), то у реченні 7 – *Ταλαπρωθήθηκες, μου χαμογελάει και πίνει τον καφέ του με αργές ρουφιζιές* (80) дія не адресована реципієнтові і на емоційному рівні є досить нейтральною, і, на перший погляд, не може мати ніяких додаткових значень. Схема та сама: *χαμογελάει και κάνει κάτι*. Дія спрямована на самого мовця і розкриває його власний внутрішній стан – стан спокою, певної відстороненості, на що непрямо вказує прикметник *αργός*, який виступає означенням до лексичної одиниці *ρουφιζιές*. Знову прикметник відіграє роль означення не лише до іменника, якого стосується, а й формально виступає непрямым означуваним елементом до всієї конструкції ремарки. Нарешті в реченні 8. *Το νιου-λουκ δεν έφτασε στο Μεταγωγών; γελάει η Λίζα και μου δείχνει τη μακριά της φούστα* (69) другий дієслівний компонент ремарки *δείχνει τη μακριά της φούστα* має абсолютно ситуативний, дескриптивний характер, що завершує візуальну картину оповіді й не несе того додаткового семантичного навантаження, в якому зазвичай прихований імплікований зміст мовленого, що простежується в усіх попередньо розглянутих випадках.

Цікаво розглянути такі реченнєві структури, в яких усі дієслова, представлені в ремарці, асоціативно поєднані між собою, їхні семантичні поля певним чином перетинаються зі значенням домінантного слова *γελάω*. Наприклад: 10. *Να τώρα που κάναμε την αρχή, σαρκάζει ο Πάνος* (332), 11. *"Θα τον βάλεις στην μπανιέρα"; της αστειεύτηκα* (292), 12. – *Μπράβο, έδειξες χαρακτήρα, ερωνεύται ο Αντρέας* (265). У порівнянні з зазначеними дієсловами дієслово *γελάω* може розглядатися як семантична основа, що має здатність нашаровувати на себе ряд додаткових значень, оскільки на емоційно-експресивному рівні в межах розглянутого контексту її умовно можна назвати нейтральною. Хоч лексема *γελάω*, безсумнівно, характеризується відповідними конотаціями, але ця емоційність має здатність спрямовуватись на ту чи ту векторну площину і таким чином приймати певні додаткові значення, що і визначають цю векторність. Зазвичай контекст репліки допомагає визначити, якого саме семантичного відтінку набуває лексема *γελάω* у ремарці, і таким чином обидва компоненти структури (репліка і ремарка) опиняються по один бік емоційної забарвленості (наприклад, позитиву), що відбувається у більшості випадків, хоча іноді ці компоненти можуть перебувати і в опозиційній ситуації, тобто коли вони не мають спільного значення і залишаються взаємозалежними. З іншого боку, тут можна говорити про принцип взаємозалежності, коли лексема *γελάω* перебирає на себе негативну емоційність репліки і набуває оксиморонних характеристик (*Γελάει. Σε μισώ.*). Таким чином, вільне від супроводжувальних означень, виражених прикмет-

ником, прислівником чи цілим сполученням, дієслово *γελάω* в ремарці має тенденцію набувати нових, часто нехарактерних значень. Хоча слід також зауважити, що ймовірний і зворотний процес – процес накладання головного значення дієслова ремарки на семантичне поле репліки. Причому, таке значення дієслівної ремарки здатне не лише накладатися, а й нівелювати, видозмінювати значення репліки. З контексту наведеного речення 14. *Γέλασε με εκείνο το γελάκι του σαν ξεκούρνιστο* (16) важко визначити емоційне забарвлення дієслова *γελάω* і відповідно емоційно-інтонаційний ключ репліки. Ширший контекст ("*Πρέπει να πάρεις ψευδώνυμο, για συνωμοτικούς λόγους*", *μου είπε μόλις μ'έγραψε στην οργάνωση. "Ωραία, θα πάρω 'Αλκηστη". Γέλασε με εκείνο το γελάκι του σαν ξεκούρνιστο. "Όχι, μην πάρεις Μήδεια!"*) (16)) дає змогу констатувати, що дієслово *γελάω* вжито в жартівливо-добродушному тоні. Отже, можна говорити про процес взаємовпливу семантичних полів ремарки і репліки. Відсутність же супроводжувальних (означуваних) слів до дієслова ремарки сприяє реалізації ряду його потенційних значень у взаємозв'язку з семантичним полем репліки.

Поряд із ремарковими конструкціями з компонентами *αστειεύομαι*, *σαρκάζω*, *ειρωνεύομαι*, семантичною основою для яких є дієслово *γελάω*, у тексті представлені також структури, які різняться за формою, але подібні за значенням. Наприклад, у реченнях 9. *Γελάνε ειρωνικά*. – *Μπα, σας χρειάζεται και βίζα για να μπανοβυαίνετε στο παραπέτασμά σας*, (334), 9a. *Με χωρίζει η Πόπη, γελάει ειρωνικά* (259) дієслова супроводжуються прислівниками, що уточнюють їх семантику, тоді як у прикладі 12. – *Μπράβο, έδειξε χαρακτήρα, ειρωνεύται ο Αντρέας* (265) ремарка представлена дієсловом *ειρωνεύεται*, яке увібрало в себе семантику двох слів *γελάω* + *ειρωνικά*, тобто можна говорити про їх смислово співвіднесеність. Дієслово у структурі ремарки відіграє домінуючу роль, набуваючи відповідно смислової і емоційної акцентуації. У реченні 9 емоційний наголос падає на дієслово *γελάω*, підкреслюючи зовнішній вияв почуття, тоді як у реченні 12 цей акцент переноситься на внутрішнє, глибше сприйняття. І така різниця зовнішнього і внутрішнього спрямування емоційності спричиняє певну поляризованість у плані вираження конотації – позитивності / негативності (відповідно *γελάω+ειρωνικά* та *ειρωνεύομαι*). Загалом, кожне з дієслів, розглянутих в реченнях 10, 11, 12, як уже зазначалося вище, має зовнішньохарактеристичний план вираження. Однак, потрапляючи у відповідний контекст ремарки, на перший план проступає внутрішньохарактеристична ознака слова, яке, будучи одиницею з високим рівнем експресивності, і визначає тональність репліки. Наприклад, дієслово *αστειεύομαι* у реченні 11 має загалом позитивну векторність емоцій, тоді як дієслова *σαρκάζω* та *ειρωνεύομαι* (у прикладах 10 і 12) порівняно з *αστειεύομαι* характеризуються більш негативною, ніж позитивною емоційністю.

У реченні 13. *Τι γελοία που είμαι, τι γελοία που είμαι! Το είπε η Ελένη δυνατά δυο φορές...* (63) у самій репліці зустрічаємо похідний прикметник *γελοῖος*, який в емоційному плані не реалізує усіх тих значень, що їх має

дієслово *γελᾶω*, і тому в ремарці відповідна ситуація коментується нейтральним дієсловом мовлення *λέω*. Таким чином, ми ще раз переконуємося, що дієслово як компонент ремарки є важливим смисловим і емоційним чинником для сприйняття цілісної структури "ремарка+репліка".

У межах художнього твору простежується тенденція до вживання різних лексичних рядів з невербальними компонентами у складі ремарок, що стосуються тих чи інших героїв. Порівняймо речення, де відповідна ремарка вжита на позначення репліки того ж самого персонажа: 14. *Γέλασε με εκείνο το γελᾶκι του σαν ξεκούρδιστο* (16), 15. – *Ζωή σε λόγου μας, λέει ο Πάνος με το ξεκούρδιστό γελᾶκι του* (321), 16. *Την τελευταία φράση την είπε με ξεκούρδιστο γελᾶκι του* (138). Повторюване словосполучення *ξεκούρδιστο γελᾶκι* стає, таким чином, постійною характеристикою героя. У першому прикладі прикметник *ξεκούρδιστος* вводиться за допомогою порівняльної частки *σαν*, а в наступному реченні цей вираз вживається вже у вигляді метафори. Зменшено-пестливий суфікс *-άκι*, що вживається авторкою в усіх трьох реченнях, стає постійним характеризуючим елементом персонажа. Вираз *βάζω τα γέλια*, повторюваний у реченнях 17. – *Άλλοι τη βρίσκουν γοητευτική. Βάζει τα γέλια ο Ευγένιος* (179), 18. *Ο Ευγένιος βάζει τα γέλια*. – *Ήθελα να ήξερα τι σκαρφίζεται στο μυαλό σου τόση ώρα...* (341), також стосується одного героя. З репліками ще іншого героя пов'язана ремарка в реченнях 19. *Τώρα μιλούσε, γελαστός σαν τον μπαμπά μου: "Ματίνα, έγινε θαύμα, σε γλίτωσε η Παναγία"* (55) 20. *"Θα σε πάμε να βρείς τις άλλες", μιλούσε πάλι ο επίτροπος γελαστός, σαν τον μπαμπά μου* (56), де в прикладі 19 прикметник *γελαστός* виступає означенням до суб'єкта, тобто до самого героя, і відповідно до об'єкта *μπαμπάς* (у порівнянні), тоді як у прикладі 20 прислівник *γελαστός* стосується безпосередньо дієслова мовлення *μιλούσε*. Але в обох випадках зберігається порівняння *σαν τον μπαμπά μου*. Усі сполучення з елементами, що мають основу *-γελ-*, можна вважати синонімічними, але їхня повторюваність у тексті зумовлена їхньою індивідуальною експресивною здатністю, і таким чином певний вираз у структурі ремарки закріплюється за певним героєм твору як один з індивідуалізаційних характеристичних засобів.

У прикладах 21. *Ευτυχώς που το μήνυμα έρχεται από τον Ανεμοδαρμένο, λέω γελώντας στον Κωστή* (74) 22. *Ο επόμενος χορός δικός μου, λέει γελώντας ο Κωστής* (77) повторюваною є комбінація *λέω γελώντας*, хоча, як видно з контексту, ремарка стосується не одного героя. Але слід звернути увагу на те, що в ремарці ім'я *Κωστής* фігурує в обох випадках з тією лише різницею, що у реченні 21 він виступає адресатом, а у другому – адресантом. Тобто співрозмовники ті самі, і дубльована ремарка з виразом *λέω γελώντας* певним чином вказує на взаємозв'язок персонажів. Конструкцію *λέω γελώντας* можна розглядати також в іншому аспекті, аспекті часового співвідношення дієслова мовлення з дієсловом на позначення вияву сміху. Одночасність дії мовлення та сміху у реченні 22 реалізується за допомогою дієприслівника *γελώντας*, тоді як у реченні 23. *"Άκου, το ναπολεόν να το λέμε μιλφέιγ", έλεγε και ξεκαρδιζότανε στα γέλια* (262) така одночасність виражається вживанням однієї і тієї ж фор-

ми парататикосу обох дієслів. У прикладі 24. Η Βάγια μου το *λέγε ξεκαρδισμένη* στα γέλια: "Το *χε απαγορέψει το κόμμα...*" (195) дієприкметник вказує на те, що сміх передує акту мовлення. Речення 25. – *Και μένα μου τη θύμισε μόλις την πρωτοείδα, κάνει εκείνος κι ύστερα γελάει. Κωμικοτραγική ιστορία* (183) відображає послідовність дій: між актом мовлення та сміхом є певний часовий проміжок. Останнє дієслово у структурі ремарки *γελάει* на асоціативному рівні суголосне відповідному компонентові лексеми *κωμικοτραγική* в репліці. Можна сказати, ремарка певною мірою підготовляє сприйняття контексту власне прямої мови.

Таким чином, у ремаркових конструкціях дієслівний компонент *γελάω* з усіма своїми граматичними та семантичними варіантами виявляє себе як одиниця, що заміщає дієслово мовлення, і таким чином, метафоризуючись, надає ремарці і відповідно репліці додаткового емоційного напруження. Особливу роль відіграють означувальні прикметники та прислівники, що вказують або на ситуативність характеру мовлення, або на постійні риси мовця-героя. Спостерігається також функціонування дієслова *γελάω* у комбінації з дієсловами кінетичного характеру, що доповнюють, розкривають значення дієслова, супроводжують його або виконують дескриптивну функцію.

У деяких випадках лексема *γελάω* виступає як семантична основа в ремарках з такими дієсловами, як *αστειεύομαι, σαρκάζω, ειρωνεύομαι*, значення яких розкривається головним чином з допомогою контексту репліки.

Проаналізувавши особливості функціонування дієслова *γελάω* у ремарковій структурі, можна говорити про явище взаємовпливу семантичних полів репліки і ремарки.

Надзвичайно активним виявилось вживання авторкою певних повторюваних виразів ремарки щодо тих чи інших героїв як індивідуалізаційних характеристичних засобів.

1. *Загнітко А.* Закономірності інтенційності художнього тексту і матриця лінгвістичного коментування: координати співвідношення // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. – Запоріжжя, 2006.

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Лідія Гнатюк
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ЛІНГВІСТИКА: РОЗБУДОВА АНТРОПОЦЕНТРИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Людина і мова – центральна проблема сучасної антропоцентричної лінгвістики, яка, синтезувавши досягнення чотирьох парадигм в історії мовознавства – "історичної", "психологічної", "системно-структурної" та "соціальної" [16, с. 14], досліджує людську особистість як носія і творця

мови шляхом поєднання когнітивного, соціологічного, психолінгвістичного, культурологічного та інших підходів. Антропоцентрична парадигма звернена до вивчення "душі мови", тобто определеного в ній світобачення людини, її свідомості й мислення [3, с. 42].

Людина минулого і мова минулого – органічний складник названої проблеми, яка виходить на перший план і в сучасній історичній лінгвістиці. До кола найменш досліджених у ній питань належать реконструкція мовної особистості і мовної свідомості попередніх епох. Запропонований Ю. Карауловим новий підхід "за кожним текстом стоїть мовна особистість" (на протипагу основній тезі лінгвістичних досліджень останнього півстоліття "за кожним текстом стоїть система мови") [15, с. 4-5] видається надзвичайно плідним і для історичного мовознавства. Саме він дозволить побачити в минулому, а точніше – за староукраїнським текстом те, що історик Н. Яковенко називає "другою реальністю", яка, за переконанням дослідниці, "відкривається історикові тільки тоді, коли він шукає у минулому не безлике загальне, а живу, суперечливу і часом дуже дивну як на нас, сьогоднішніх, людину" [32, с. 9]. Історик мови прагне побачити в цій людині передусім мовну особистість.

У сучасній лінгвістиці засвідчені спроби реконструкції мовних особистостей як недалекого, так і далекого минулого. Учні О. Реформатського колективно відтворили мовну особистість свого вчителя, звернувши увагу на манеру вимовляти, особливості усного мовлення, знання іноземних мов, багатство словника, мовні оцінки, мову листів та наукового стилю тощо [31, с. 149 – 212]; Т. Пшеніна виконала дискурсний опис мовної особистості давньоримського поета Г. Катулла [20]; низку праць присвячено різним іпостасям мовної особистості Ф. Достоевського [24, 25]; з'ясовано співвідношення деяких концептів когнітивного рівня мовної особистості О. Пушкіна [13]; мовній особистості П. Куліша присвячено дисертаційне дослідження Т. Должикової [7]; Т. Радзівська виявила характерні риси мовної особистості О. Потебні [21]; мовна особистість Івана Франка в комунікативній парадигмі сучасної лінгвістики стала об'єктом дослідження в монографії Т. Космеди, особливу увагу автор приділила вивченню рівня мовної та комунікативної компетенції видатного письменника [17] тощо. Вичерпного опису конкретної мовної особистості на сьогодні ще не зроблено.

Не залишилася поза увагою дослідників і проблема реконструкції колективної мовної особистості: Т. Вендіна на матеріалі старослов'янської мови експлікувала середньовічну мовну особистість в її мовотворчому акті [3, 4]; колективний портрет мовної особистості українського вченого-гуманітарія XIX століття, який писав російською мовою, комплексно описала І. Синиця, зосередившись на аналізі комунікативного і культурологічного аспектів [22]. Спробу окреслити типи мовної особистості репрезентує колективна монографія "Язык и личность": Р. Пауфощима зробила спробу схарактеризувати узагальнену мовну особистість сучасного сільського жителя Росії – носія діалекту [31, с. 41 – 48], О. Сиротиніна і Т. Ларкіна

проаналізували усне мовлення робітників м. Саратова в неофіційній обстановці [31, с. 49 – 52], сваха в Островського як просторічно-професійний тип старої Москви була об'єктом дослідження Н. Можяєвої [31, с. 53 –58] тощо. Безпосередній стосунок до розглядуваної проблеми має цінна праця Ю. Апресяна [1], у якій автор робить спробу реконструювати "образ людини" виключно на основі мовних даних.

Реконструкція мовної особистості (і конкретної, і колективної) передбачає передусім реконструкцію її мовної свідомості (індивідуальної, етнічної) з урахуванням часових параметрів. Останнім часом окремим аспектам реконструкції етнічної мовної свідомості було присвячено праці А. Вежицької, Н. Арутюнової, Т. Радзієвської, В. Топорова, Ю. Степанова, Т. Вендіної, І. Голубовської тощо. Ця проблема тісно пов'язана з вивченням мовної картини світу народу в її історичних змінах, у діахронії.

Аспект реконструкції мовної свідомості залишається одним із найменш досліджених в історичній лінгвістиці, хоча питання мовної свідомості людей, які жили в попередні епохи, привертали увагу українських [8, 9, 14, 18], російських [3, 4, 11, 12, 23, 30], західноєвропейських лінгвістів [33, 34, 35] тощо.

Історики культури і лінгвісти вже давно усвідомили необхідність при оцінці певної архаїчної ситуації виходити не з того, як вона бачиться нині чи може бути побачена крізь призму якоїсь абстрактної позачасової моделі, а з того, як її бачили учасники цієї ситуації, люди відповідної архаїчної культури, критерії яких могли бути і насправді були зовсім іншими [29]. Т. Вендіна [4] запропонувала у своєму дослідженні комплексний історико-філологічний підхід, який дозволив їй "ізсередини" подивитися на формування словесного складу знання середньовічної людини в контексті історичних процесів.

Новий інтегративний підхід, здатний творчо синтезувати найновіші результати теоретичних і експериментальних досліджень у різних галузях науки про людину, демонструють дві нові історико-психологічні дисципліни, тісно пов'язані з лінгвістикою, – політична психолінгвістика та історична психолінгвістика, заслуга у створенні яких належить А. Вассоевичу, який, вивчаючи духовний світ народів класичного Сходу, запропонував як інструмент історико-філософського дослідження комплексний історико-психологічний метод [2, с. 13, 21]. Політичну психолінгвістику й історичну психолінгвістику автор вважає допоміжними науковими дисциплінами історичної психології. Політична психолінгвістика, на його думку, покликана вивчати взаємозв'язок між менталітетом як способом мислення, мовою і формами політичної поведінки людини, а історична психолінгвістика – взаємозв'язок між мовою і мисленням у його безперервному розвитку, виходячи як із психофізіологічної, так і соціально-політичної еволюції людини. При цьому дослідник зауважує, що обидві допоміжні дисципліни орієнтовані на вивчення тих чи тих сторін не лише індивідуального, а й групового менталітету. Менталітет трактується А. Вассоевичем як спосіб мислення, який знаходить своє матеріа-

льне вираження в мові та діях людини і визначається її генетичними особливостями та належністю до конкретної етно-соціальної групи. Одним із важливих складників будь-якої групової ментальності (яка розпадається у свою чергу на ряд індивідуальних) є властива їй система смислових чи семантичних полів, виявлення яких у сучасних мовах може стати предметом особливих наукових дискусій [2, с. 72 – 79].

Розробляючи основи принципово нової психологічної теорії ментальності, що ґрунтується на вивченні найдавніших писемних пам'яток, автор відштовхувався від припущення, що "системно описати спосіб мислення людей, які жили багато віків тому, можна лише вивчаючи психічні орієнтації, які панували у відповідний історичний час" [2, с. 17]. Як слушно зауважив з приводу розгляданої книги Д. Співак, у рамках нового наукового напрямку – історичної психолінгвістики – представлено конструктивну розробку діахронічного аспекту взаємозв'язку мови і мислення [26, с. 20]. Ця проблема, на нашу думку, має безпосередній стосунок до проблеми реконструкції мовної свідомості в діахронії, без чого неможливо об'єктивно, "зсередини", подивитися на мовні явища і процеси минулих історико-культурних епох.

Цікавим видається дослідження Г. Гаармана, у якому автор простежує розвиток національномовної свідомості ("eines nationalsprachlichen Bewußtseins") у Європі на часовому проміжку між XIV і XVI століттями, розглядаючи її як компонент культурної ідентичності. Автор слушно зауважує, що дослідники ідентичності вже давно намагаються зрозуміти процесуальний характер ідентичності і в такий спосіб подолати застарілі статичні уявлення про неї. Ідентичність не є статичним феноменом: ми маємо справу з динамічним процесом пошуку ідентичності індивідом у своєму культурному середовищі, й індивідуальна ідентичність постійно обробляється, перебудовується чи навіть заново конструюється. Соціальні аспекти ідентифікації з середовищем якнайтісніше переплетені з культурними аспектами. У процесі набуття культурної ідентичності твориться те, що називається ментальністю. Різні культурні цінності і різні домовленості в соціальних контактах призводять до того, що в регіональних культурних спільнотах розвиваються різні колективні ментальності. Дослідник наголошує на тому, що мовна свідомість є елементарною функцією ідентичності і надає індивідуумові необхідну мотивацію для використання мови як інструмента творення культури у процесі пошуку ідентифікації [34, с. 90 – 91].

Великий інтерес у контексті розглядуваних проблем становить ще один порівняно новий напрямок мовознавства – діахронічна соціолінгвістика (соціоісторична лінгвістика, ретроспективна соціолінгвістика), яка вивчає передусім зв'язок мовних змін із соціальними. Проблеми діахронічної соціолінгвістики ґрунтовно розглянуто О. Ткаченко, окресливши разом із тим і перспективи її розвитку [28]. Одним із важливих питань цієї галузі є дослідження феномену динаміки літературно-мовної норми [6].

Мовна норма (як і мовна свідомість) – категорія історично змінна; поняття мовної норми щодо багатьох періодів розвитку староукраїнської лі-

тературної мови ще чітко не окреслене. До мовної свідомості (і відповідно – мовної норми) попередніх століть не можна підходити з позицій сучасної мовної свідомості (до того ж філологічно обтяженої), що орієнтується передусім на сучасну мовну норму, адже це призводить до помилок і непорозумінь. С. Єрмоленко, говорячи про оцінку Ю. Шевельовим "Енеїди" І. Котляревського, слушно зауважує, що його висновок про мову цього твору ("*Передусім для мови Котляревського типово те, що мова ця ніякою мірою не нормалізована, а значить, і не може сама бути нормою. І фонетика, і морфологія, і синтаксис, і лексика творів Котляревського сповнені дублетів, паралельних варіантів звукового або морфологічного оформлення того чи іншого слова, словесного виразу того чи іншого поняття або думки*") зроблено з погляду літературної норми сучасної української мови. Піддаючи сумніву справедливості такого підходу і наголосуючи на необхідності розгляду мовної практики письменника як критерію виявлення (встановлення) та кодифікації літературної норми, дослідниця закликає "оцінювати мовотворчість І. Котляревського в конкретних історичних умовах усамостійнення української національної мови, виконання нею нової суспільно-естетичної функції – створення літератури народнорозмовною мовою" [9, с. 19]. І. Синиця підкреслює, що те, що вважалося нормою колись, в інший період мовного функціонування може сприйматись як відхилення від стилістичних канонів і це потрібно враховувати при сучасному вивченні особливостей текстів, які належать до різних стилів і написані в різний час [22, с. 5].

Г. Півторак, розглядаючи проблему розмежування українських і білоруських писемних пам'яток XIV – XVII століть, звертає увагу на той факт, що "при визначенні мовної основи непевних писемних пам'яток часто порівнюють їх мовні особливості з характерними рисами сучасної української літературної мови, що абсолютно не коректно" [19, с. 81]. Співзвучним із цим влучним спостереженням є твердження С. Єрмоленко про те, що сучасний дослідник мимоволі накладає на бачення давньої мови систему сучасної мови, при цьому зіставлення відбувається на рівні підсвідомості. Автор цілком слушно наголошує на тому, що ймовірність релевантної стилістичної інтерпретації виявлених фактів є тим меншою, чим до давнішого періоду розвитку літературної мови належить досліджуваний текст [10, с. 115].

На необхідності адекватного витлумачення давніх текстів наголошує й історик Н. Яковенко, закликаючи "читати джерело не тільки в рядку, а й між рядком, ...женучи від себе, наскільки вдасться, "вірус сучасності" [32, с. 9]. Отже, щоб схарактеризувати мову минулого, лінгвіст повинен заглибитись у реконструйовану мовну свідомість людей цієї доби, не збиваючись на "сучасні манівці".

При розв'язанні проблеми мовної свідомості її методологічний аспект досі є одним із найбільш дискусійних питань [5, с. 38]. Якщо для аналізу сучасної мовної свідомості як новий матеріал стали використовувати асоціативне поле – експериментально створюваний артефакт, який ав-

тори "Ассоциативного тезауруса русского языка" (1993 – 1999) ставлять в один ряд з такими формами фіксації загальнонаціонального словника, як академічні граматики і тлумачні словники [27, с. 24], то матеріалом для аналізу мовної свідомості людей, що жили в минулі історичні епохи, служать тексти, у яких вона "опредмечена". Для їх адекватного прочитання й реконструкції мовної свідомості авторів необхідно враховувати, окрім інших чинників, і культурний контекст епохи.

Для історії української літературної мови розбудова антропоцентричної парадигми є надзвичайно актуальною, передусім в аспекті дослідження еволюції української мовної свідомості (індивідуальної й етнічної) і мовної особистості (конкретного інтелектуала й колективної мовної особистості – представників різних соціальних прошарків) та реконструкції цих феноменів на різних часових зрізах, а в майбутньому – в діахронії в цілому від найдавнішого періоду до сучасності, що дозволить виявити динаміку процесів та явищ старої і нової української літературної мови в контексті еволюції мислення українця різних століть.

1. *Апресян Ю.Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37 – 67; 2. *Вассович А.Л.* Духовный мир народов классического Востока (историко-психологический метод в историко-философском исследовании). – СПб., 1998; 3. *Вендина Т.И.* Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // Вопросы языкознания. – 2002. – № 4. – С. 42 – 71; 4. *Вендина Т.И.* Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – М., 2002; 5. *Горошко Е.И.* Языковое сознание: гендерная парадигма. – М., Харьков, 2003; 6. *Демина Е.И.* К теории диахронической социолінгвістики: феномен динамики літературно-язикової норми // XII Międzynarodowy kongres slawistów (Kraków 27 VIII – 2 IX 1998). Streszczenia referatów i komunikatów. Językoznawstwo. – Warszawa, 1998. – S. 194 – 195; 7. *Довжикова Т.І.* Мовна особистість Пантелеймона Купіша. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003; 8. *Єрмоленко С.Я.* "Енеїда" І.П. Котляревського й нормативна основа сучасної літературної мови // Культура слова. – 2000. – Вип. 53 – 54. – С. 15 – 32; 9. *Єрмоленко С.Я.* Концептуально-знаковий вимір історії української літературної мови // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. – Х., 2003. – Вип. 10. – С. 12 – 23; 10. *Єрмоленко С.Я.* Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження // Мовознавство. – 2005. – № 3 – 4. – С. 112 – 125; 11. *Живов В.М.* Язык и культура в России XVIII века. – М., 1996; 12. *Запольская Н.Н.* Модели "общеславянского" литературного языка XVII – XIX вв. // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков, 1998 г. Доклады российской делегации. – М., 1998. – С. 267 – 294; 13. *Иванова Л.П.* Отображение языковой картины мира автора в художественном тексте (на материале романа А.С. Пушкина "Евгений Онегин"): Уч. пособие к спецкурсу. – 2-е изд., доп. – К., 2006; 14. *Иванова Л.П.* Кавказ в русском языковом сознании XIX – XX столетий. – К., 2004; 15. *Караулов Ю.Н.* Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность / Отв. ред. Д.Н.Шмелев. – М., 1989. – С. 3 – 8; 16. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. – М., 1987; 17. *Космеда Т.* Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Л., 2006; 18. *Мацюк Г.П.* Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.) – Львів, 2001; 19. *Півтора Г.П.* Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. – 2005. – № 3–4. – С. 80 – 84; 20. *Пшенина Т.Е.* Дискусное описание языковой личности Катулла: Автореферат дисс. ... канд. філол. наук. – Алматы, 2000; 21. *Радзівєвська Т.В.* Епістолярія О.О. Потебні: нотатки до мовного портрета // Наукова спадщина О.О. Потебні в контексті сучасності. – К., 2005. – С. 58 – 67;

22. Сеница И.А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. – К., 2006;
23. Сіромаха В.Г. Языковые представления книжников Московской Руси второй половины XVII в. // Вестник МГУ. – Сер. 9. Филология. – 1979. – № 1; 24. Слово Достоевского. Сб. статей / Под ред. Ю.Н. Караулова. – М., 1996; 25. Слово Достоевского 2000. Сб. статей / Под ред. Ю.Н. Караулова, Е.Л. Гинзбурга. – М., 2001; 26. *Спивак Д.Л.* Измененные состояния сознания: психология и лингвистика. – СПб., 2000; 27. *Тарасов Е.Ф.* Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира. Сб. статей / Отв. ред. Н.В.Уфимцева. – М., 2000. – С. 24 – 32; 28. *Ткаченко О.Б.* Проблемы диахронической социолингвистики // Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. – К., 1992. – С. 64 – 84; 29. *Топоров В.Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М., 1995; 30. *Успенский Б.А.* Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка // Успенский Б.А. Избранные труды. – 2-е изд., испр. и доп. – Т.2: Язык и культура. – М., 1996. – С. 29 – 52; 31. Язык и личность. – М., 1989; 32. *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002; 33. *Bentzinger R.* Der Humanismus und die Erweckung des Sprachbewußtseins in Böhmen // Scharnhorst J. (Hrsg.). Sprachkultur und Sprachgeschichte: Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. – 2., durchges. Auflage. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien, 2002. – S. 111 – 124; 34. *Haarmann H.* Die Entwicklung des Sprachbewußtseins am Beginn der europäischen Neuzeit // Scharnhorst J. (Hrsg.). Sprachkultur und Sprachgeschichte: Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. – 2., durchges. Auflage. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien, 2002. – S. 89 – 109; 35. *Karvela I.* Zur Entwicklung des Sprachbewußtseins in Griechenland im 19. und 20. Jahrhundert // Scharnhorst J. (Hrsg.). Sprachkultur und Sprachgeschichte: Herausbildung und Förderung von Sprachbewußtsein und wissenschaftlicher Sprachpflege in Europa. – 2., durchges. Auflage. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien, 2002. – S. 215 – 223.

ЗМІСТ

Лариса Скалозуб	
Вітальне слово учасникам наукових читань	3
Ніна Тоцька	
Слово до ювіляра (з нагоди 80-річчя доктора філологічних наук, професора Л.Г. Скалозуб).....	4
Лариса Прокопова	
Вітання ювілярові.....	5

ФОНЕТИКА

Лариса Скалозуб	
Фонологія.....	6
Лариса Прокопова	
Тенденції звукових змін у сучасній українській мові.....	15
Ірина Голубовська	
Поняття артикуляторної динаміки в сучасній фонетичі	19
Ніканор Бабире	
Артикуляторна динаміка моноскладу [a:] порівняно з першим компонентом дифтонга [ai] (на матеріалі румунського басарабського мовлення).....	21
Валентин Таранець, Ірина Черняєва	
Гармонія голосних і акцентна парадигма в німецькій мові (за матеріалами стародавніх текстів).....	25
Лариса Скалозуб, Оксана Бас-Кононенко	
Вільгельм фон Гумбольдт про звукову форму мовлення.....	29
Наталія Вербич	
Інтонаційна модель наукової доповіді (на прикладі частотних характеристик).....	33
Марина Александрович	
Характеристика інтонаційних моделей віршового мовлення: спроба класифікації.....	38
Валентина Робейко	
Ритміко-інтонаційна організація української синтагми (синтагматичне членування тексту).....	44
Оксана Руденко	
Паузація в українському поетичному мовленні.....	49
Надія Ерреро Бікус	
Автоматичне членування англійського мовлення на склади у програмі АСАМ.....	55
Олександр Іщенко	
Темп як об'єкт наукового дослідження.....	61
Світлана Яцюк	

Методичні рекомендації щодо постановки вимови російських приголосних у корейців (за експериментальним дослідженням Л. Скалозуб)64

СИНТАКСИС

Наталія Чейлитко

Зона синтаксичних зв'язків словоформи як конструктивна одиниця речення.....71

СЕМАНТИКА

Анатолій Безпаленко

Явище суміжності як психофізіологічний фактор мовних змін75

Ольга Цапюк

І префіксальна семантика: принципи дослідження та практика лексикографічного опрацювання.....82

Інеса Макар

Епітети зі значенням характеристики людини (на матеріалі роману Лонга "Дафніс і Хлоя").....86

Олесь Мойсієнко

Ремарка з компонентом *уєлаw* в художніх текстах Алкі Зеї.....94

ПСИХОЛІНГВІСТИКА

Лідія Гнатюк

Сучасна історична лінгвістика: розбудова антропоцентричної парадигми.....99

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 37

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. кафедра сучасної української мови. Головний редактор А.К.Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01030, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 3349

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 22.08.07. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 352. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 6,75. Обл.-вид. арк. 7,7. Зам. № 27-4070

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua

WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02